

NĪTIPRAKĀŚIKĀ is the title of the present work as designated by the author in the opening stanza. The term *nīti* in this context connotes a wider sense and it is probably meant to include *Rājanīti* dealing with politics and state administration and *Danḍanīti* dealing with military strategy. This work comes in the category of works like *Kāmandakya Nitisāra* and *Kauṭilya Arthaśāstra*, *Harīhara Caturanga*, *Saṅgrāma Vijayodaya*, etc. But, while these latter works deal either with military strategy or state politics or both, *Nītiprakāśikā* alone deals with the different varieties of weapons besides military and state administration. *Agnipurāṇa* also deals with certain varieties of weapons. But the classification and description of weapons given in this work are more definite and elaborate based on an accurate knowledge of the weapons which were used in ancient India.

More than 136 weapons are mentioned and described in this work and they are all classified under four groups or varieties, namely (1) *Mukta*, (2) *Amukta*, (3) *Muktamukta* and (4) *Mantra mukta*. These four varieties are considered to be the four feet of the *Dhanurveda* personified.

मुक्त चेष्ट इमुक्त च मुक्तामुक्तमत पाम् ।

मन्त्रमुक्तं च चकारि धनुर्वेदपदानि वै ॥

(नीतिप्रका० २, ११)

But the *Agnipurāṇa*, which also deals with weapons, mentions the four divisions of the army, namely, *raikha*, *gaja turaga* and *padātī*, as the four feet of *Dhanurveda* and gives a different classification of the weapons consisting of five varieties.

धनुष्पादं धनुर्वेदं वदे पञ्चविधं द्विज ।

रथनागाश्चरक्षाणां योषाश्चाश्रित्य चीर्तितम् ॥

यन्त्रमुक्तं पाणिमुक्तं मुक्तमश्रितं तथा ।

अमुक्तं बाहुयुद्धं च पञ्चधा तत्प्रकीर्तितम् ॥

(अग्निपुरा० अ० २४९ अ० १, २)

Particulars regarding the identity of *Vaiṣampāyana*, the author of the present work, are not available. This work is accompanied by a commentary called *Nītiprakāśikā Tatparyavṛtta*. The name of the commentator is *Sitārāma* of *Kauṇḍinya* family. He was the son of one *Nāṣajugla*, a name which is familiar in Mysore and some parts of *Karnāṭaka*,

This edition containing the text and commentary of Nītiprakāśikā is based respectively on the manuscripts described under D Nos 3875 and 3878 preserved in the Government Oriental Manuscripts Library, Madras

Our thanks are due to Messrs M S Vaidyanathan, T H Viswanathan, V R Kalyanasundaram and N S Ramanujam of this Library who rendered help in the publication of this work

MADRAS-5,
17th December 1952

T. CHANDRASEKHARAN,
Curator

अभिमुखम्

विदितमेवेदं सर्वेषां यत्नीतिप्रकाशिकारण्योऽयं ग्रन्थस्तदर्थं ऋग्यजु सामा धर्वाण्युपनिषाद्यासु-
र्वेदधनुर्वेदगन्धर्ववेदनाट्यवेदात्मकानां चतुर्णामुपवेदानामन्यतमे धनुर्वेदेऽन्तर्भवतीति ।
धनुर्वेदस्य चास्य चत्वार्यज्ञान्युपाङ्गानि च तयोदश ।

अत्रैव व्याख्याने I-18—

अधुर्वेदस्योपवेद धनुर्वेद उदाहृत ।

ऋचोपवेद आयु स्वात् साम्नो गन्धर्व उच्यते ॥

अथर्वणस्य भरतमिति वेदोपवेदका ।

तद्विविधादिकं यत्तु धनुर्वेदाङ्गकं हि तत् ॥

स चायं धनुर्वेद पाण्डप्रचुरेऽप्यस्मिन् कलियुगे धर्ममनतिक्रम्य प्रजा पालयते
वेनर्वदाय पृथक् उपदिद्यमानो दृश्यते । नीतिप्रकाशिकादिधनुर्वेदग्रन्थजातस्य मूलभूत-
लक्षाध्यायात्मकः ब्रह्मरुत कथनाधीदिति ज्ञायते । तस्यातिविस्तृततामिदानीन्तनजनानां
बुद्ध्यादिसर्कोचं च समीक्ष्य महेश्वरप्रभृतयो ब्राह्मणोऽर्वाचीना आचार्या सक्षिप्य प्रबन्धान्
निर्ममिरे । क्रमेण सङ्कुचितो धनुर्वेद नीतिप्रकाशिकाया वैशम्पायनेन सन्नक्षणेनैव सामान-
क्येनेनाष्टाध्यायता नीति ।

अत्रैव I 23, 27, 28—

लक्षाध्यायान् जगौ ब्रह्मा राजशस्त्रे महामति ।

पञ्चाशच्च सहस्राणि रद सक्षिप्य चाब्रवीत् ॥

वेदव्यासस्तु भगवान् तत्सक्षिप्य महामति ।

शतत्रयाध्यायवतीं नीतिं चक्रे ब्रह्ममते ॥

सक्षिप्यमायुर्विज्ञाय मर्त्यानां बुद्धिदोषत ।

तन्नक्षणेनैव सामान्यं मया तव निवेद्यते ॥ इति ।

ब्रह्ममहेश्वरप्रभृतय एकादशाचार्या धनुर्वेदस्य प्रवर्तका स्मर्यन्ते तथा कृतयो नोप-
लभ्यन्ते । तत्परिगणनान्तर्भूतौ शुक्बृहस्पती इदानीमुपकथ्यमानशुक्नातिबृहस्पतिसूत्रयो
प्रणेतारानेवेति निश्चयेन वक्तुं न शक्यते । कृतिद्वयस्य शुक्बृहस्पतिकर्तृत्वेऽप्येतद्गुणोक्त-
सहस्राध्यायपरिमितत्वस्याभावात् ।

नीतिप्रकाशिकायामध्यायपञ्चकेन पटविंशदधिकशतसंख्याकानामायुधानां लक्षणादिकमुच्यते ।
अन्तराध्यायनिकं तु व्यूहनिर्माणदिकं सेनापतिनियमनादिकं च वर्णयति ।

दण्डनीतिपरत्वेनास्य ग्रन्थस्य दण्डनीतिप्रकाशिकेत्येतस्मिन्नर्थे नीतिप्रकाशिकेत्याख्यायत
इति विभाव्यते । दण्डनीतिप्रकाशानपरेऽस्मिन् प्रबन्धे राजधर्मोपदेशस्तु राजनीतौ निष्णा-
तानामेव दण्डनीतावधिकारसूचनायेवेति भाति ।

अत्रैव व्याख्याया I 49

धनुर्वेदाधिकारिणा राजनीतिमता भाव्यमिति मनसि विधाय ब्रह्मा पृथो मुख्यान् राजधर्मानुपदिशति इति ।

कामन्दकीयनीतिशास्त्रकौटिल्यार्थशास्त्रादिराजनीतिप्रतिपादकाना हरिहरचतुरङ्गसङ्ग्रामविजयो-
दयादियुद्धशास्त्रप्रतिपादकाना ग्रन्थाना सत्वेऽपि धनुरादीना लक्षणस्यावान्तरभेदादेव कथने-
ऽयमनिरसाधारणो विजयते । अग्निपुराणे धनुरादीना केपाचिह्नलक्षणकथनेऽप्यवान्तरभेदमि-
न्नाना तेषा विविच्य लक्षणादिकं नैतस्मिंश्चि कथ्यते ।

मुक्त, अमुक्त, मुक्तामुक्त, मन्त्रमुक्त इति चतुर्धा भिन्नान्यायुधानि धनुर्वेदस्य चत्वारः
पादा इत्युच्यन्ते । अत्र विषयेऽस्यायुधाना पञ्चविधत्वं चतुरङ्गस्य पादत्वं च कथयतो
ऽग्निपुराणस्य च वैमन्य दृश्यते ।

अल II 11 —

मुक्त चैव अमुक्तं च मुक्तामुक्तमत परम् ।

मन्त्रमुक्तं च चत्वारि धनुर्वेदपादानि वै ॥

अग्निपुराणे 249 तमेऽध्याये 1 and 2 —

चतुष्पादं धनुर्वेदं वदे पञ्चविधं द्विज ।

रथनागाध्वपत्नीना योधाश्वाश्रित्य कीर्तितम् ॥

यन्त्रमुक्तं पाणिमुक्तं मुक्तसधारितं तथा ।

अमुक्तं बाहुयुद्धं च पदधा तत्प्रकीर्तितम् ॥

अस्य च कर्ता वैशंपायन । सुमन्तुजैर्मिन्यादिभूपिषर्गेऽन्तर्भूतस्य वैशंपायनस्य
कर्तृत्वेऽस्यातिप्राचीनत्वं वेदसमीपकालत्वमपि वा वचनसिद्धम् । शैल्यादिकमपि तत् इदमिति ।

अयं च धनुर्वेदोऽयं तत्त्वविरुत्वाख्यव्याख्यासंबलित प्रकाशयते । व्याख्याता चास्य
कौण्डिन्यगोहज नन्नुण्डाख्यविद्वन्मणिपुत्र सीतारामामिध कश्चिन् । नन्नुण्ड इति नाम्न
महीशुरपुरप्रान्ते बह्मरिप्रान्ते च बहुलतया दृश्यमानत्वात् सीतारामोऽयं महीशुरपुरवास्य
बह्मरिप्रान्तवास्तव्यो नैत्युच्यते ।

अस्य मुद्रणविषये राजनीयप्राच्यविद्याहस्तलिखितपुस्तकभाण्डागारे D. No 3875
संख्याङ्कितं मूलपुस्तकं तत्रैव, D No 3878 संख्याङ्कितं व्याख्यानपुस्तकं चादर्शतयोपयुक्तम् ।
उभयोरपि मन्त्रान्तरामावायथाशक्ति परिशोध्य प्रकाशयते ।

किन्नास शोपनविषये साहाय्यं कृतवद्भ्य श्रीयुतचैतनाथविश्वनाथकल्याणमुन्दररामानुज-
महाशयेभ्य कृतज्ञता निवेद्यते ।

मद्रपुरी,

१७ दिसंबर, १९५१-

ति चन्द्रशेखर .

श्रीः

॥ वैशम्पायननीतिप्रकाशिका ॥

सीतारामकृततत्त्वविरचितसहिता

प्रथमः सर्गः

(राजधर्मोपदेशः)

मू.—श्रीमद्गजाननं वार्णीं नत्वा ब्रह्मादिसद्गुरुन् ।

नीतिप्रकाशिकां सेयं तन्यते सादरान्मया ॥ १ ॥

तत्त्वविवृतिः

श्रीमज्जगन्नाथमादौ भक्त्या नत्वा यथामति ।

नीतिप्रकाशिकातत्त्वविवृतिं करवाण्यहम् ॥

दुर्वादिद्विरदेन्द्रकुम्भदलनाशक्तिस्ववाग्वैतरी-

हस्ताग्रादवलब्धमौक्तिकयशः सिंहः सुधीन्द्राप्रणीः ।

नञ्जुण्डाख्यबुधस्तदीयतनुजः सीतापदेनाश्रितो

रामः कौण्डिनगोत्रजः स कुरुते ग्रन्थं बुधान् प्रार्थयन् ॥

अथ तावद्भगवतो वेदव्यासस्यान्तेवासी वैशम्पायननामा महर्षिः
कल्पुत्पन्नराजानुजिघृक्षया सूक्ष्मनीतिबुधस्तवे जनमेजयाय चतुर्मुख-
पुयुसंवादरूपेण धनुर्वेदमुपदेष्टुं ग्रन्थादौ शिष्टनियमितमत्यूहापनोदने
मंगलमन्तेवासिशिक्षायै निबध्नाति श्रीमदित्यादिना ।

गजस्थाननं यस्य सः । श्रीमांश्रासी गजाननश्च । तं । वार्णीं
सकलविद्याधिदेवताम् । ब्रह्मा आदिर्मेपां । ते च ते सद्गुरुश्च ।
नीतिदेशिकान् तांश्च नत्वा । नीतिप्रकाशिकां सदाख्या कृतिः ॥
सा अनादिसिद्धा । इमां मद्बुद्धिस्थां । सादरात् जनमेजयानुग्रहवशात्
मया वैशम्पायनेन तन्यते विस्तार्यते । तदुक्तं विक्रमार्कचरित्रे—

‘श्रुत्वा वैशम्पायनमुखाद्बृष्टो जन्मेजयस्तदा ।

अष्टाध्यायवर्ती नीतिं प्रवर्तयत तां तदा’ ॥ इति ॥ १ ॥

मू.—श्रीमत्तक्षशिलाया तु सूपविष्टं वरासने ।

जनमेजयं महाराज द्रष्टुकाशो महानपा. ॥ २ ॥

व्या.—श्रीमत्त्या नक्षशिलायां तदास्याया नगर्याम् । वरासने
सिदासने । सूपविष्टं सुखोपविष्टम् ॥ २ ॥

मू.—वैशम्पायननामा तु महर्षि संशितव्रत ।

अभ्यागात् सहितं शिष्यैः व्यासशिष्यो महामुनिः ॥ ३ ॥

व्या.—सम्यक् शितं तीक्ष्णं व्रतं यस्य सः संशितव्रतः । धर्मान्
जानातीति मुनिः । अभ्यागात् । शिष्यैः स्वशिष्यैः सहितः ।
एतच्छ्लोकद्वयमेकं वाक्यम् ॥ ३ ॥

मू.—तमायान्तमूर्ध्नि श्रुत्वा जनमेजयभूपतिः ।

प्रत्युज्जगाम सहसा सह मन्त्रिपुरोहितैः । ४ ॥

व्या.—प्रत्युज्जगाम अभ्युज्जगाम । मन्त्रिपुरोहितैः सह युक्तः
इत्यर्थः ॥ ४ ॥

पाद्यमर्घ्यं तथा गाञ्च मधुपर्कं विधाय च ।

तरिमन् प्रोवाच कुशलं प्रहृष्टेनान्तरात्मना ॥ ५ ॥

व्या.—गा पूजार्थम् । तेनानुष्ठ इति शेषः । कुशलं स्वकुशलं
स्वक्षेमं प्रोवाचाकथयन् । पूर्वं गुरोः कुशलं पृष्ठेति भावः । सद्गुरुदर्श-
नामनोहर्षः राज्ञः ॥ ५ ॥

मू.—धन्योऽस्यनुगृहीतोऽस्मि यन्मे दर्शनमागतः ।

तारिता पितरं सर्वे पावितोऽहं स्वयां मुने ॥ ६ ॥

व्या.—धन्यः धनार्हः । अनुगृहीतः ऐहिकामुष्मिकफलं प्रापितः ।
पत्न्यस्मात् काष्णान् मे दर्शनं मद्दृष्टिगोचरतामागतः प्राप्तः ॥ तारिताः
पापाद्दुष्टारिताः । पावितः परिशुद्धीकृतः ॥ ६ ॥

मू.—इत्युक्तवन्त राजानं प्रयुज्जगामिष शुभा. ।

धर्मे ते रमन्वा बुद्धिरित्युक्तागात्सभा ततः । ७ ॥

व्या.—राजानम् । उद्दिश्येति शेषः । 'धर्मे तव बुद्धी रमतां । आसक्ता भवतु' इत्याद्याशीःस्वरूपं । ततः प्रत्युद्गमनयोग्यप्रदेशात् । सभां तक्षशिलाख्यनगर्यां विद्यमानां राजसभामगान् प्राप्तः । राज्ञा सहोति शेषः ॥ ७ ॥

मू.—उपविष्टे मुनौ तस्मिन्मद्रपीठे नृपोत्तमः ।

परिवृत्त्यासनाभ्यां कृताञ्जलिरुपाविशत् ॥ ८ ॥

व्या.—मद्रपीठे मुन्नुपवेशार्थं कृताञ्जलिरुपाविशत् । उपविष्टे सति । आसनाभ्यां वैशम्पायनासनसमीपे । परिवृत्य मुनेरभिमुखं निवृत्य ॥ ८ ॥

मू.—कथान्तरमथासाद्य जनमेजयमुपति ।

प्रणम्य तमृषिं भक्त्या कृताञ्जलिरभाषत ॥ ९ ॥

व्या.—अयं सर्वोपवेशानन्तरं । कथानां वेदशास्त्रोक्तमहाराज-प्रतिपादकानां कथानामन्तरमवकाशं विश्रान्तिकालमासाद्य स्वाभिलाषित-प्रश्नावकाशं प्राप्य । भक्तिराराध्यत्वप्रकारकज्ञानरूपा तया । प्रणम्य जानुभ्यामवर्ति गत्वा । अभाषत प्रश्नवाक्यमुपाक्रम-तेत्यर्थः ॥ ९ ॥

मू.—राजधर्माः कथास्तर्धे भारतीयास्त्वयोदिताः ।

हृदि मे संशयः कश्चित्तं भवान् छेत्तुमर्हति ॥ १० ॥

व्या.—भारतीयाः महाभारतप्रतिपादिताः । त्वयोदिताः उदाहृताः । तर्धे वेदपुराणोक्ताश्च । भाविमनुष्यजीवनसन्देहयुक्तः संशयः । तं विरुद्धकोटिद्वयजातं । भवान् छेत्तुमर्हतीति योजना ॥ १० ॥

व्या.—कलिधर्मान् प्रपद्यति—इत इति ।

मू.—इतश्चानुदिनं धर्मः सत्यं शौचं क्षमा दया ।

कालेन बलिना ब्रह्मन् क्षरत्यायुर्वलं स्मृतिः ॥ ११ ॥

व्या.—इतः इमं कालमवधीकृत्य । अनुदिनमुत्तरोत्तरदिवसेषु । अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । बलिनाशक्यप्रतीकारेण । कालेनायुः परिभेदकर्त्री । धर्मः इष्टापूर्तादिजन्यः । सत्यं ययार्थवचनम् । शौचमैहिकाचरणजन्य-

शुचित्वम् । क्षमा परापकारसहिष्णुता । दया परदुःखप्रहरणेच्छा ।
बल देहदाढ्यम् । स्मृति पूर्वानुभवजन्या । क्षरति हसति ।
उत्तरोत्तर नश्यतीत्यर्थः ॥ ११ ॥

मू.—वित्तमेव कलौ नृणां जन्माचारागुणोदयः ।

धर्मन्यायव्यवस्थायां कारणं बलमेव हि ॥ १२ ॥

व्या.—जन्माचाराभ्यां यः गुणोदयः स वित्तमेव । द्रव्यानिमित्तक-
पदम् । धर्मेण क्रियमाणा यः न्यायव्यवस्था तस्यां बलमेव प्रबला
लम्बनरूपमेव कारणम् ॥ १२ ॥

मू.—दाम्पत्येऽभिरुचिर्हेतुर्मायैव व्यावहारिके ।

स्त्रीपुत्रत्वे कौशलरति विप्रत्वे सूत्रमेव च ॥ १३ ॥

व्या.—दाम्पत्ये जायापतिभावे । अभिरुचिस्तन्मतिः । न
कुलगोत्रादौ । व्यावहारिके क्रयविक्रयादौ मायैव कौटिल्यमेव ।
स्त्रीत्वे पुत्रत्वे च श्रेष्ठत्वे कौशलरतिः चातुर्परुचिः । न तु स्वाचार
विप्रत्वे ब्राह्मण्ये । सूत्रमेव यज्ञोपवीतमेव । न त्वध्ययनाध्यापनादि
॥ १३ ॥

मू.—लिङ्गमेवाश्रमख्यातावन्योन्यापत्तिकारणम् ।

अवृथ्या न्यायदौर्वल्यं पाण्डित्ये चापलं वचः ॥ १४ ॥

व्या.—आश्रमयोः गार्हस्थ्यमतीकयोः । ख्यातावन्योन्यापत्तावाश्रमा-
दाश्रमप्राप्ती च कारणीभूतं लिङ्गमेव । शुभ्रकापायवस्त्रधारणमेव । अवृथ्या
द्रविणादिदानासामर्थ्येन । न्यायदौर्वल्यम् । सभायामवकृत्व परानय
इति भावः । पाण्डित्ये सदसद्भूतित्वे चापलं वचं विशेषवचनाक-
थनम् ॥ १४ ॥

मू.—अनाद्यतेव साधुत्वे स्वानुमेय प्रसारणम् ।

स्वीकार एव चोद्वाहे लाज्ये केशधारणम् ॥ १५ ॥

व्या.—साधुत्वेऽनाद्यतेव दारिद्र्यमेव कारणम् । न त्वाज्येषु
साधुत्वमित्यर्थः । भस्मापनमलद्वारं स्नानमेव । सौरर्णाद्यमात्रम् ।

स्तातारोऽपि न भविष्यन्तीत्याशयः । उद्वाहे विवाहे स्वीकार एव सम्मति-
रेव । न तु सांबन्ध्यविचार इत्यर्थः । लावण्ये विषये केशधारणम् ।
न तु दीक्षादिनिमित्तमित्यर्थः ॥ १५ ॥

मू.—उदरम्भरिता स्वार्थः यशोऽर्थं धर्मसेवनम् ।

दाक्ष्यं कुटुम्बभरणे सत्यत्वे घाष्टर्चमेव हि ॥ १६ ॥

व्या.—स्वार्थः स्वप्रयाजनमुदरम्भरिता कुक्षिपूरणमेव । न त्वहि-
कामुष्मिकम् । यशोऽर्थं लोकप्रसिद्धयर्थं । न त्वामुष्मिकेच्छयेति भावः ।
कुटुम्बभरण एव दाक्ष्यम् समर्थत्वं, न तु परोपकारादिषु । सत्यत्वे याथार्थ्ये
घाष्टर्चमेव वाक्प्रयोगप्रौढिमैव । न तु कार्यन्याय इति भावः ॥ १६ ॥

मू.—शूद्रप्रायेषु वर्णेषु छागप्रायासु धेनुषु ।

पापण्डप्रचुरे धर्मे दस्युप्रायेषु राजसु ॥ १७ ॥

कथं तेषामियं नीतिर्विस्तृता वशमेप्यनि ।

धनुर्वेदविवेकश्च शस्त्रास्त्रज्ञानमेव च ॥ १८ ॥

व्या.—धर्मे पापण्डप्रचुरे पापण्डमात्रोपदेश्ये सति । राजसु
दस्युप्रायेषु ईषन्पूनचोरवृत्तिषु । मार्गदुर्गादौ प्रत्यक्षप्रहागमावादीषन्पू-
नत्वं राज्ञाम् ॥ १७ ॥ तेषां तादृशबुद्धिसंकोचवतां विस्तृता बहुप्रबन्ध-
प्रतिपादिता मनस्सन्देहविषयेयं नीतिः । शिक्षा शास्त्रम् । कथं वशं
बुद्धयधीनम् । एष्यति प्राप्नोति । धनुर्वेदविवेकः धनुर्विद्याधिदैवतध्यान-
प्रकारः । शस्यते हन्यते जनोऽनेनेति शास्त्रम् । अस्यते देहे
परिक्षिप्यत इत्यस्त्रम् । तयोः अमन्त्रकप्रयोगसमन्त्रकप्रयोगवतोः
ज्ञानं विवेकः । ननु धनुर्वेदस्य किं पृथग्वेदत्वमिति चेन्न ।

“धनुर्वेदस्योपवेदो धनुर्वेद उदाहृतः ।

ऋचोपवेद आयुस्स्यात्साम्नो गान्धर्व उच्यते ॥

अथर्वणस्य भरतमिति वेदोपवेदकाः ।

स्वर्गविद्यादिर्न यत्तु धनुर्वेदाङ्गकं हि तद् ॥ ”

इति महोदधिसारवचनादुपवेदस्वीकारात् ॥ १८ ॥

मू—इति तद्वचनं श्रुत्वा हृदयज्ञो महानृपिः ।

अर्थोपहितया वाचा राजानमिदमब्रवीत् ॥ १९ ॥

व्या.—हृदयज्ञो मावज्ञानवान् । अर्थोपहितया बह्वर्थयुक्तया

॥ १९ ॥

मू—इङ्गितं ते मया ज्ञातं सूक्ष्मनीतिप्रबोधने ।

लघ्वानुयोगं प्रब्रूयात् शास्त्रं नो चेदधी भवेत् ॥ २० ॥

व्या—ते तव । इङ्गितमभिप्रायः । “पराभिप्राय इङ्गित” मित्य-
मरः । सूक्ष्मनीतिप्रबोधने संक्षिप्तशब्दबोध्यास्त्रिलनीनिज्ञानविषये । प्रश्नं
विना शास्त्रकथने बाधकमाह—लघ्वेत्यादिना । अनुयोगः प्रश्नः ।
“प्रश्नोऽनुयोगं पृच्छा चे” त्यमरः । अधी भवेत् । “नापृष्टं
कस्यचिद्ब्रूयाच्छुभं वा यदि चेत्तर” इति निषेधशास्त्रोच्छङ्खनजन्यपापवान्
भवेत् । अतोऽहं प्रब्रूयामिति शेषः ॥ २० ॥

व्या—नीतिशास्त्रावबोधने स्वसामर्थ्याविष्करणाय नीतिशास्त्रकर्तृन्
तद्व्याख्यायसख्या चाह—ब्रह्मेत्यादिना ।

ब्रह्मा महेश्वर स्कन्दश्चन्द्र प्राचेतसो मनु ।

बृहस्पतिश्च शुक्रश्च भारद्वाजो महानपा ॥

वेदव्यासश्च मगवांस्तथा गौरशिरा मुनिः ।

एते हि राजशास्त्राणां प्रणेतारः परन्तपाः ॥ २१ ॥

व्या.—गौरशिरास्त-नामकः । प्रणेतारः प्रवर्तकाः ॥ २१ ॥

मू.—लक्षाध्यायाञ्जगौ ब्रह्मा राजशास्त्रे महापति ।

पञ्चाशच्च सहस्राणि रुद्रस्तक्षिप्य चाब्रवीत् ॥ २२ ॥

पञ्चविंशत्सहस्राणि स्कन्दः संक्षिप्य चाब्रवीत् ।

दशाध्यायसहस्राणि द्विसहस्रे च वासवः ॥ २३ ॥

व्या.—जगौ उक्तवान् । राजशास्त्रेऽपारनीतिशास्त्रे ॥ २२ ॥

संक्षिप्य शब्दसंक्षेपं कृत्वा । स्कन्दः सुमनस्य । चकारस्तमुच्चयार्थकः ।
द्वादशसहस्राणित्यर्थः ॥ २३ ॥

मू.—प्राचेतसमुनिश्चापि षट्सहस्राण्ययावर्षात् ।

त्रीण्यध्यायसहस्राणि बृहस्पतिरुवाच ह ॥ २४ ॥

काव्यस्तु तत्समालोक्य चक्रेऽध्यायसहस्रकम् ।

सप्ताध्यायशतं शास्त्रं भारद्वाजस्तथामणत् ॥ २५ ॥

मुनिर्गौरशिराश्चापि पञ्चाध्यायशतं जगौ ।

वेदव्यासस्तु भगवांस्तत्संक्षिप्य महामतिः ॥ २६ ॥

शतत्रयाध्यायवर्तो नीतिं चक्रे महामतिः ।

संक्षिप्तमायुर्विज्ञाय मर्त्यानां बुद्धिदोषतः ॥ २७ ॥

व्या.—काव्यः शुक्रः । “शुक्रो देवगुरुः काव्य” इत्यमरः । सप्ता-
लोक्य सम्यग्विचार्य । अध्यायानां शतं सप्त यस्मिन् तत् । सप्त-
शताध्यायवच्छास्त्रमित्यर्थः । अमणत् अदर्शयत् ॥ २४ ॥ २५ ॥
लक्षाध्यायप्रतिपादिताखिरार्थस्य शतत्रयाध्यायप्रतिपादनसामर्थ्यवत्वात्
महामतित्वाविशेषणं वेदव्यासस्य । संक्षिप्तमित्यादि सार्धश्लोकमेकं वाक्यम् ।
बुद्धिदोषतः । “अनभ्यासाच्च वेदानामाचारस्य च लङ्घनान् । आलस्या-
दग्नेदोषाच्च मृत्युर्मर्त्याञ्जिघासति” । इत्यादिशास्त्रानभिज्ञत्वरूपबुद्धि-
दोषात् । पञ्चम्यास्तसि ॥ २६ ॥ २७ ॥

मू.—तल्लक्षणोद्देशमात्रं मर्यां तव निवेद्यते ।

सावधानमना मृत्वा राजशास्त्रं निबोध मे ॥ २८ ॥

व्या.—तल्लक्षणं नीतिर्लक्षणं । उद्देशमात्रं निर्देश एव । विषयान्तर-
संशारराहित्यरूपशेष्यावधारणाय राजानं स्वाभिमुखीकरोति । सावधाने-
त्यादिना । मे मत्तः ॥ २८ ॥

धनुर्वेदोपदेशयोग्यं पृथुं विशेषतो निर्दिशति—पृथुरित्यादिना—

मू.—पृथुर्वैन्यः प्रजा रक्षन् मृत्युं जित्वा पुरा किल ।

क्षतत्राणान् प्रजास्तं तु क्षत्रियश्चाब्रुवंस्तथा ॥ २९ ॥

व्या.—वैन्यः वेनपुत्रः । मृत्युं जित्वा स्वधर्मेण निर्जित्य, पुरा प्रजा अरक्षत् ।
 किलेति वार्तायाम् । क्षतत्राणान्मृत्योः सकाशान् परिपालनात् क्षत्रियम-
 भूवन् । “क्षतात्किल त्रायत इत्युदग्र क्षत्रस्य शब्दो नृवरेषु रूढः” इति
 न्यायात् ॥ २९ ॥

मू.—नामापि तस्य राजेति प्रजारागादजायत ।

अकृष्टपच्या पृथिवी चासीद्वैन्यस्य कामधुक् ॥ ३० ॥

व्या.—प्रजाम् रागादनुरागात् । राजेत्यपि नामामवत् । वैन्यस्य
 पृथो । पृथिव्यकृष्टपच्या कर्षणबीजावापादिकं विनापि फलप्रदायिनी ।
 अत एव कामधुक् मनोऽनुरूपफलप्रदायिनी आसीदिति योजना ॥ ३० ॥

मू.—आसन् हिरण्मया दर्पोस्सुखस्पर्शा मनोहरा ॥

तेषां चौरैस्तुतवीता प्रजास्तेष्वेव शेरते ॥ ३१ ॥

व्या.—तन्महिम्नात्याश्चर्याण्यपि जातानीत्याह—आसन्नित्यादिभि-
 स्त्रिभिः । तेषां चौरैस्तत्कृतवत्कले ॥ ३१ ॥

मू.—प्रविभागो न राष्ट्राणां पुराणाशामवत्तदा ।

यत्र यत्र प्रजा आसन् तत्र दोष्धी मही मुखम् ॥ ३२ ॥

तेन सस्तम्भिता ह्यपि समुद्रमपियास्यता ।

पर्वताश्च ददुर्मागं ध्वजमद्गश्च नाभवन् ॥ ३३ ॥

व्या.—ददुस्तस्येति शेषः ॥ ३२ ॥ ३३ ॥

मू.—पष्टिनागसहस्राणि पष्टिनागशतानि च ।

सौवर्णान्गकरोद्वाजा ब्राह्मणेभ्यश्च तान्यदान् ॥ ३४ ॥

व्या.—नागा गजाः । पर्वताः । अदान् षोडशदानानि कृतय-
 नित्यर्थः । सौवर्णं सुवर्णसंचितम् ॥ ३४ ॥

मू.—इमाश्च पृथिवीं सर्वामणिरत्नविभूषिताम् ।

सौवर्णान्गकरोद्वाजा ब्राह्मणेभ्यश्च ता ददौ ॥ ३५ ॥

ताननन्यान् गुणान् बुद्ध्या तस्य राज्ञस्तुर्मुषम् ।

आत्मानं दर्शयामास वरदोऽस्मीति चात्रवीत् ॥ ३६ ॥

व्या.—बुद्ध्या ध्यात्वा । आत्मानं दर्शयामासादर्शयन् ।
 तमागच्छदिति भावः ॥ ३६ ॥

मू.—ब्रह्माणश्च ततो दृष्ट्वा श्रुत्वा चैव स तद्वचः ।

पृथुः परमसंहृष्टो वव्रे तं वरमुत्तमम् ॥ ३७ ॥

व्या.—तद्वचः वरदोऽस्मोति साभीष्टदायकवचनम् ॥ तं प्रतिहं
॥ ३७ ॥

मू.—चतुष्पाच्च घनुर्वेदः साङ्गोपाङ्गरहस्यकः ।

शस्त्रास्त्रभूषितो मह्यं प्रदेयस्तु त्वया भवेत् ॥ ३८ ॥

व्या.—चतुष्पात् मुक्तामुक्तपन्त्रमुक्तमुक्तामुक्तात्मकपादचतुष्टयवान् ।
पात् पादौ पाद इत्यस्य रूपं । अङ्गानि चत्वारि । लक्ष्याणि
तान्यग्रे वक्ष्यन्ते ॥ उपाङ्गानि शब्द-स्पर्श-गन्ध-रस-दूर-चलादर्शन
एष्टरियत-स्थिर-भ्रमण-प्रतिबिम्बोद्देश-लक्ष्याख्यानि त्रयोदश ॥ तेषां
क्रमेणोदाहरणानि ॥ दशरथकर्तृ-तमुनिकुमारक-अर्जुनकर्तृक-द्रोणग्राहक-मकरी-
मन्मथकर्तृक-पुष्पबाणकरणक-विरहिजन-यन्त्राहनकर्तृक-मध्वस्त्रकर्मक-अर्जुन-
कर्तृ-तजयद्रथशिरोहरणपूर्वक-वृद्ध-क्षत्रक-अर्जुनकर्तृक-देवचरपक्षि-रामकर्तृक-
पातालदानव-भूरिश्रवसो बाहु-शत्रुद्रुपदकृतमत्स्यतुलाप्रतिबिम्ब-मत्स्यमितिपत्र-
भेदादीनि रहस्यानि तपोगुमानि । तैः सह वर्तत इति सांगोपां
रहस्यकः । बहुव्रीहौ कप्रत्ययः । शस्त्रमपन्त्रकप्रयोगः । अस्त्रं
समन्त्रकप्रयोगः ॥ ३८ ॥

मू.—आत्मानं परमं मन्ये लोकेभ्यो लोकपूजित ।

यस्य मे दर्शनं प्राप्तो भवान्वेदमयो निधिः ॥ ३९ ॥

व्या.—लोकेभ्यः जनेभ्यः । आत्मानं मां निधिः निक्षेपवत्स-
न्तोपकारी ॥ ३९ ॥

मू.—इत्युक्तानन्ददुग्धाब्धौ मज्जमानं पृथुं तदा ।

प्रोज्जहार जगत्त्रष्टा वाचाय प्लवरूपया ॥ ४० ॥

व्या.—प्लवरूपया प्रस्तावकयायुक्तत्वेन मज्जनोद्धारतरिरूपं प्राप्त्वा
॥ ४० ॥

मू.—दिष्ट्या ते बुद्धिरुत्पन्ना घनुर्वेदपरिग्रहे ।

अहमप्येन्द्रदेव त्वां वक्तुं काम इहागतः ॥ ४१ ॥

व्या.—दिक्षा तत्कीर्तिसम्पादकादृष्टेन ॥ ४१ ॥

व्या.—स्वङ्गस्य ब्रह्मसृष्टत्वेन मृशान्धपुत्रत्वाणवादसिद्ध्यष्टिमादौ
विविनक्ति ॥ असिरिनि—

मू.—असि पूर्वं मया सृष्टो दुष्टनिग्रहकारणात् ।

मवाहयसमीपस्यो लोकान् शिक्षच्चरत्यसौ ॥ ४२ ॥

व्या.—पूर्वं देवयजनपमये शिक्षन्प्रजाः स्वत्वधर्मेण स्थापयन्मताविदानीं
तव समीपे वर्तमानः ॥ ४२ ॥

मू.—घनुराद्यायुषव्यक्तौ त्वमेवादिस्मृतो मया ।

तस्माच्छस्त्राणि चास्त्राणि ददामि तव पुत्रक ॥ ४३ ॥

व्या.—घनुरादीनामायुधानां व्यक्तौ लोकप्रचारेण त्वमेवादिरूपज्ञान-
त्वेन स्मृतः ध्यात ॥ ४३ ॥

व्या.—शस्त्रज्ञानाय तेषां पितरं मातरश्चाह—मृशान्ध इति ॥

मू.—मृशान्धो मानसः पुत्रो ह्ये जाये तस्य संमते ।

जया च सुप्रभा चैव दक्षकन्ये महामती । ४४ ॥

व्या.—कृशान्ध इति पाठान्तरम् ॥ मानसो मन्मथसंकरपजः ।

जया तन्नामिका, सुप्रभा तन्नाम्नी । दक्षप्रजापतिपुत्र्यौ । महामती ।
शस्त्रास्त्रप्रसवचानुर्यबुद्धियुक्ते । ४४ ॥

मू.—जया लब्धवरा मत्तः शस्त्राण्यस्त्राण्यसूत वै ॥

पञ्चाशदपरा चापि तावत्पुत्रानजीजनत् ॥ ४५ ॥

व्या.—मृशान्धज्येष्ठा भार्या । लब्धवरा ऐच्छिकसृष्टितामर्थ्य
प्राप्तिरूपवराश्रया । मत्तो मत्तज्ञानम् । अपरा कन्ययमी सुप्रभा-
नामिका सहधर्मिणी तावत् पञ्चाशत्संख्याकान् पुत्रानजीजनत्
अमृत ॥ ४५ ॥

मू.—संहारान्नाम दुर्धर्षान् दुराक्रामान् बलीयसः ।

मन्त्रैर्वनसंयोगाच्छस्त्राण्यस्त्रत्वमाप्नुवन् ॥ ४६ ॥

व्या.—संहारान्शत्रुमुक्तास्त्रशामकान् ॥ तदुक्तं मन्त्रमहोदधौ—

“स्वमुक्तास्त्रस्य स्वायत्तीकरणं मुष्टिरुच्यते ।

परोन्मुक्तास्त्रशमनमुपसंहार ईरितः” ॥ इति ॥

दुर्धर्पाः प्रधर्षयितुमशक्यान् ॥ दुराकामानस्त्रानभिभूतान् ॥

बलीयसोऽस्त्रोपशमनवल्युक्तान् ।

ननु वज्रशक्त्यादीनामपि शस्त्राणामस्त्रसामर्थ्यस्य दृष्टत्वात्पृथगस्त्र-
ग्रहणं व्यर्थमित्याशङ्क्य शस्त्रास्त्रयोर्वैलक्षण्ये युक्तिमाह—मन्त्रेति ।
मन्त्रमविपादितदैवांसयोगात् सामीप्यमहिम्नास्त्रत्वम् । तत्सामर्थ्यं
न तु स्वतः सिद्धम् । अत एव सृणादीनामपि दम्भोद्भवादिनिग्रह-
सामर्थ्यं दृष्टम् । न बलवज्रनृणानि शस्त्राणीति तयोर्भेदः ॥ ४६ ॥

मू.—मत्सकाशाद्धनुर्वेदं प्रगृह्य जयतां वर ।

धनुर्वेदग्रहणे प्रयोजनमाह—

सर्वा पालय धर्मेण प्रजा पुत्रानिवौरसान् ॥ ४७ ॥

धनुर्वेदाधिकारिणा राजनीतिमता माव्यमिति मनसि निधाय ब्रह्मा
पृथोः मुख्यान् राजधर्मोपदिशति सन्धिविग्रहेत्यादिना—

मू.—सन्धिविग्रहतत्त्वज्ञस्त्वनुमानविभागवित् ।

पाहुण्यविधियुक्तश्च सर्वशास्त्रविशारदः ॥ ४८ ॥

वृत्तो राजगुणैर्पद्भिस्ततोपायास्तदाचर ।

बैलाबैलेन सम्यक्त्वं समीक्षत् चतुर्दश ॥ ४९ ॥

व्या.—सन्धिः साम । विग्रहो निग्रहः । दण्ड इत्यर्थः ।
तयोस्तत्त्वज्ञस्तत्तत्कालप्रयोगविवेकवान् । भवेति सर्वत्र शेषः । अनु-
मानविभागवित् स्वपरशक्तिबलाब्जे अनुमानविभागवित् । निश्चित्य
विभागो विभजनं । पगमात्यादिभ्यो घनप्रदानं तद्वत् । अनुमाय
विभागविदिति पाठान्तरम् । एवञ्च नीतिशास्त्रप्रसिद्धोपायचतुष्टया-
भिज्ञत्वमुक्तम् । पाहुण्यविधियुक्तश्च । पद्गुणाः सन्धि विग्रह-यानां सप्त-द्वै-
धीमाव समाश्रयाः । त एव पाहुण्यं स्वार्थे प्यज । तस्य विधि-
रज्ञातावबोधनम् । तेन युक्तः । तत्र सन्धिविग्रहौ प्रत्येकं द्विविधौ ।

प्रबलदुर्बलयोर्विजिगीषावतो समभूमौ युद्धप्रसङ्ग आद्यो विग्रहमिच्छति ।
इतरस्तु तेन सहरूपतरग्रहेणापि सन्धिमेवच्छति । तथा च दुर्बल-
द्वारकौ सन्धिविग्रहावन्यौ । प्रबन्द्धारकावन्यौ । तदिदमुक्तं रामायणे
“द्वियोनी सन्धिविग्रहा”विति । तत्र प्रबलयोनिविग्रहो यानासनयोः
प्रयोजकः । दुर्बलयोनिस्सन्धिः । द्वैधीभावसमाश्रययोः । यथोक्तं
कामन्दकीये—

“सन्धेश्च विग्रहस्यापि द्वैगुण्यं सम्प्रचक्षते ।

यानासने विग्रहस्य रूपं सन्धेः परं द्वयम्” इति ॥

द्वौ गुणभूतौ यस्य स द्वैगुणः । सच सच तौ । तयोः भावः
द्वैगुण्यम् । तत्र यानं विजिगीषोरिति प्रति यात्रा । आसनं कदाचि-
च्छक्तिप्रतिबन्धे तत्रैव शलोर्दुर्गमावेष्ट्य तत्र चान्यादिप्रवेशनं प्रतिबन्ध-
तावस्थानम् । बलवता विग्रहे बलवत्तरेण तच्छत्रुणा सन्धिं कृत्वो-
भयत्र दासोऽस्मीति चाचवात्मसमर्पणं कर्तव्यं न कर्मणेति द्वैधीभावः ॥
यथोक्तं कामन्दकीये—

“बलिनोर्द्विपनोर्मध्ये वाचात्मानं समर्पयन् ।

द्वैधीभावेन वर्तेत काकासिबदलक्षितः” ॥ इति ॥

अरिणा पीड्यमानस्य बलवद्दुर्गभूपालाद्याश्रयणं समाश्रयः ।
सर्वशास्त्रविशारदः पट्टास्त्रनिपुणः । “पाणिने (२) त्यादि शास्त्र
पट्टमुदाहृतं”मिति शानकवचनान् । पट्टि राजगुणैर्दृतो युक्तः ।

“वक्ता प्रगल्भो मेधावी स्मृतिमान्ययावित्कवि ।

परावरविभागज्ञः प्रमाणकृतानिश्चयः” ॥

इति नागदस्तुनावुक्ता वेदितव्या । न केवलं ज्ञातुमेव कुशलोऽ-
पि तु वक्तुमपीत्याह—वक्तेति । समानाधिकरण एवेत्याह—प्रगल्भ
इति । असम्बद्धप्रलापो नेत्यर्थः । यतो मेधावी उदापोहकुशलः ।
तादृशोऽपि स्मृतिमानधीत न नाशितवानित्यर्थः । नयवित् दायविभागा-
दिव्यवहारवित् । कविरनागतदर्शी । वक्तृत्वप्रगल्भत्व मेधावित् स्मृतिमत्त्व-
नयवित्त्व-कवित्त्वाख्या पट्टणाः । परावरविभागज्ञो ज्ञानकाण्डकर्म-
काण्डयोः यथायोग्य शिष्येषु विभाजनज्ञः । यत्तः प्रमाणकृतानिश्चयः ।

प्रमाणं प्रत्यक्षानुमानागमादि । तच्च द्विविधम् । लौकिकमलौकिक-
कथेति । आद्यं घटवह्निवर्णादिविषयम् । द्वितीयं निर्विशेषात्मवस्तु-
तत्त्वविषयम् । अत्र श्लोके राजगुणेषु वक्तृत्वं, चारामात्यादिषु
यथायोग्यं कार्योपदेशकौशलम् । प्रागरूप्यं शत्रुदमनादावुत्कर्षप्रदर्शनम् ।
मेघावित्त्वं तर्ककौशलम् । स्मृतिमान् कविरित्यतीतानागतयो परामर्शि-
त्वम् । नयविदिति नीतिशास्त्रविद्वत्त्वम् । एतै राजगुणैः । उपायान्
बलाबलं । अन्यान् । चतुर्दश । त्व सर्माक्षस्वेति योजना ।
चतुर्दशमी राजदोषैर्विरहितो भव ॥ ते च बह्वन्ते ॥

" नास्तिक्यमनृतं क्रोधः प्रमादो दीर्घसूत्रता ।
अदर्शनं ज्ञानवतामालस्यं पञ्चवृत्तित्ता ।
एकचिन्तनमर्थानामनर्थज्ञैश्च चिन्तनम् ।
निश्चितानामनारम्भो मन्त्रस्यापरिरक्षणम् ।
मङ्गलाद्यप्रयोगश्च प्रत्युत्थानश्च सर्वशः ।
कच्चिच्च वर्जयस्येतान् राजदोषाश्चतुर्दश । "

इति रामायणोक्ता । नास्तिक्यं परलोकापलापः । प्रमादोऽ-
नवधानता । दीर्घसूत्रता चिरक्रियत्वम् । पञ्चवृत्तित्ता पञ्चेन्द्रियपर-
वशता । अर्थानां प्रयोजनानामेकचिन्तनम् एकेनैव चिन्तनम्
अनर्थज्ञैर्विपरीतार्थदर्शिमिरस्तह चिन्तनं मन्त्रः । मङ्गलमुत्तव ।
आदिपदाद्देवपूजादि तस्याप्रयोगोऽननुष्ठानम् । प्रत्युत्थानश्च सर्वशः ।
पुण्यस्तत्सर्वदिग्बन्धितशत्रुद्वेषेण दण्डयात्रेति तदर्थः । अत्र चकारा-
द्विशतिवर्गरहितोऽपि भवेत्यर्थः । विंशतिवर्गस्तु कामन्दकीय उक्तः ॥

बालो वृद्धो दीर्घरोगी तथा ज्ञातिबाह्मिकृतः ।
भीरुको भीरुजनको लुब्धो लुब्धजनस्तथा ॥

विरक्तप्रकृतिश्चैव विषयेष्वतिसक्तिमान् ।
अनेकचित्तमन्त्रश्च देवब्राह्मणनिन्दकः ॥

दैवोपहतकश्चैव दैवचिन्तक एव च ।
दुर्भिक्षव्यसनोपेतः स्वलब्धसन्तुष्टः ॥

अदेशस्योऽवहुगिर्गुक्तोऽकान्तेन यश्च सः ।

सत्यवर्मव्यपेतश्च विशतिः पुरुषा अमी ॥

एतेस्तन्धिं न कुर्वीत निग्रहस्स्यात्तु केवल"मिति ॥

सप्तोपायाः साम दान-भेद-दण्ड मन्त्रौ पथीन्द्रजालाद्याः बलाबलं
स्वपरपक्षयोस्ताम्यम् । परस्य हीनता स्वस्य वा हीनतेति । त्रिविधं
पथायोग्यं बुद्ध्यादिभिः सामादयः परीक्षणीयाः । किमनेन शत्रुणा
साम कर्तव्यं न वा, कर्तुमाव्यभेत्तिद्वयं न वा, सिद्धभेदन्ते
पुच्छं न वेति चारमेवणादिना बन्धायुधप्रभृतिक परीक्षणीयम् । तथा
चतुर्दशदेशादयोऽपि परीक्षणीयाः ॥

ते च नीतिशास्त्रोक्ताः—

"देशो दुर्ग रथो हस्ती बाजी योषाधिकारिणः ।

अन्त पुरान्तगणना शास्त्र-लेख्य घना-सत्वाः ।

परीक्ष्या द्यधिपास्तेषां चतुर्दश नरेश्वरैः" ॥ इति ॥

योषा अधिकारिणः देशपाल-दुर्गपाल सेनापत्यादयः । गणना-
धारयघनादीनां संख्या । लेख्यमापध्यमनिणयाय सर्वस्य पत्रारोहकरणम् ।
घनं पर्याप्तमपर्याप्तचेति विचार्यम् । आसत्वाः मज्जदपकारिणः ।
मज्जदपकारिणः । आसत्वा इति पाठे बन्धनित्यर्था ॥ ४८, ४९ ॥

मू.—अथ स्वात्मानमधीक्ष्य परांश्च रिपुमुदन ।

तथा सन्ध्याय कर्माणि मेवस्ताप्री सदा नृप ॥ ५० ॥

श्या—अपराधमानं मन्त्रेण परादुर्वचनपरिहृय सेवस्त राज्यादिभि
शेषः । तथा विपरीते जयमय्य काशम्य घृष्टगे मन्त्राय परीक्षा
साम हन्ता । अष्टौ कर्माणि—

ए विविचिन्त्यपथो दुर्ग मेव प्रसम्पन्नम् ।

रथगतान् कशरान् मृगानाथ निःशानम् ।

अष्टौ मन्त्रान्-रथानि मृगानाथ पत्नीपति. ॥ इति ॥

कुञ्जरबन्धने बहुभक्षकत्वात्तेषां यथाविभाः ग्रामीणधनिकैरेव ग्रामे ग्रामे
पोषणार्थं बन्धनम् । खनिः रत्नाद्युत्पत्तिस्थानम् । आकरः सुवर्णाद्यु-
त्पत्तिस्थानम् । खननमात्रेण धमनादिनाभिमुखीकरणेन च तयांस्तल्लाम-
हेतुत्वात् ॥ ५० ॥

मू.—भवानष्टादशान्येषु स्वपक्षे दश पञ्च च ।

त्रिभिस्त्रिभिरभिज्ञातैर्वैचि वीथीविचारकैः ॥ ५१ ॥

व्या.—भवानिति ॥ तीर्थानि मन्त्रिप्रभृतीरष्टादश ॥ यान्यवगाह्य
राज्ञा कृतकृत्यो मयति तानि चोक्तानि नीतिशास्त्रे—

मन्त्री पुरोहितश्चैव युवराजश्च भूपतिः ।

पञ्चमो द्वारपालश्च षष्ठोऽन्तर्वंशिकस्तथा ।

कारागाराधिकारी च द्रव्यसञ्चयकृत्यथा ।

कृत्याकृत्येषु चार्थानां नवमो विनियोजकः ।

प्रदेष्टा नगराध्यक्षः कार्यनिर्माणकृत्यथा ।

धर्माध्यक्षः सभाध्यक्षो दण्डपालस्त्रिपञ्चमः ।

पोडशो दुर्गपालश्च तथा राष्टान्तपालकः ।

अटवीपालकान्तानि तीर्थान्यष्टादशैव तु ।

चरैर्विचारयेत्तीर्थानात्मनश्च परस्य च ।

पाषण्डादीनवज्ञातानन्योन्यमितरेष्वपि ।

मन्त्रिणं युवराजश्च हित्वा स्वेषु पुरोहितम् ॥ इति ॥

पृष्ठां तीर्थशब्दवाच्यत्वे हलायुधः—

यौनौ जलावतारे च मन्त्याद्यष्टादशत्वापि ।

पुण्यक्षेत्रे तथा पात्रे तीर्थं स्याद्दर्शनेष्वपि ।

परिषामष्टादशसु स्वस्य मन्त्रिपुरोहितयुवराजवर्जं पञ्चदशसु च
तीर्थेषु । चारानन्यैः परस्परश्चाविज्ञातान् त्रींस्त्रीन्प्रयुज्य तत्र तत्रत्यां
वार्तां सर्वचारसंवादे तथ्यां जानीयात् । ज्ञात्वा च स्वप्रजानामनुरजनेन
पुरप्रजानां दुःखितानामभयदानेन घनादिदानेनाकर्षणेन च स्वराष्ट्रं
वर्षयोदित्युक्तं भवति ॥ ५१ ॥

एवं विजेतुं प्रकृतिसम्पदमुक्त्वा विनयकालमाह—तथा व्यसननि-
मिति—

मू.—तथा व्यसनिनं शत्रुं निश्चयं नृपसत्तम ।

अभियाहि जवेनैव समीक्ष्य त्रिविधं बलम् ॥ १२ ॥

व्या—व्यसनानि ।

“स्त्री ह्युतं मृगया मधं नृत्यं गीतं तयाटनम् ।

वाद्यं निन्दा दिवास्वापो व्यसनानि नृणां दशे ” त्युक्तैर्युक्तम् ।

त्रिविधं बलं । मन्त्र कोश-भृत्यबलानि प्रभुमन्त्रोत्साहशक्तिर्वा ।

समीक्ष्य स्वबुद्ध्या विचार्य । अभियाहि यात्रां कुर्वित्यर्थः ॥ १२ ॥

मू.—पृत्वा यात्रामारभस्व प्रातःकालमारन्दम ।

पार्थिणमूलध विज्ञाय व्यवसायं पराजयम् ॥ १३ ॥

व्या.—पार्थिणमूलं पार्थिग्राहक आदिपस्य सद्बुद्धादशविधं मण्डलम् ।

तद्योक्तं कामन्दकीये—

अमात्यराष्ट्रदुर्गाणि कोशो दण्डश्च पथमः ।

युताः प्रकृतयस्तज्ज्ञैर्विजिगीषोरुदाहताः ॥

सम्पन्नस्तु प्रकृतिभिर्महोत्साहः कृतश्रमः ।

जेतुमेपणशीलश्च विजिगीषुः स्मृतः ॥

अरिमित्रमरेमित्रं मित्रमित्रमतः परम् ।

अवारिमित्रं मित्रञ्च विजिगीषोः पुरस्कृताः ॥

पार्थिग्राहस्ततः पश्चादाक्रन्दस्तदनन्तरः ।

आसारावनयोश्चैव विजिगीषोस्तु पृष्ठतः ॥

अरेश्च विजिगीषोश्च मध्यमो मूढ्यनन्तरः ।

अनुग्रहे संहतयोर्न्यस्तयोर्निग्रहे प्रभुः ॥

मण्डलाद्बहिरेतेषामुदासीनो मलानिकः ।

अनुग्रहे संहतानां, व्यस्तानाञ्च वषे प्रभुः ॥ इति ॥

इति । विजिगीषु शत्रु तयोर्मित्रे तान्मित्रे इति त्रीणि
द्वन्द्वानि । क्रमेण पुरत विजिगीषो पृष्ठत पार्णिग्रहाक्रन्दौ । पार्णिग्रह
पृष्ठरक्षक । आक्रन्द प्रोत्साहक । एतयोरनुग्राहकावामारौ । तत्तत्पृष्ठगती
पार्णिग्रहसार आक्रन्दासारश्चेति दश पुरुषा विजिगीषो शत्रो पार्श्वे ।
मध्यम सर्वेषां पार्श्वे उदासीन इति मण्डलम् । पार्णिमूलमित्युच्यते ।
व्यवसाय कृत्यनिश्चयम् । कृत्यञ्च ।

अलब्धवेतनो लुब्धो मानी चाप्यपमानित ।

क्षुद्रश्च कोपितोऽकस्मात्तया भीतश्च भीषित ॥

यथापिलिपितै कार्यैर्मन्दादेताश्चतुर्विधान् ।

परकीयान् स्वर्गीयास्तु रक्षोद्विजयकामुक ॥

इति नीतिशास्त्रोक्ते । पराजय पराजयमूलाना व्यसनाना परपक्षे
सद्भाव स्वपक्षे चामाव विज्ञाय दिष्ट्याऽविशेषतो दैवज्ञादिद्वारा ज्ञात्वा ।
तत्र दैव व्यसन पञ्चविधम् । मानुष पञ्चविधम् ।

यथोक्त कामन्दकीये—

हुताशनो जल व्याघ्रिर्दुर्भिक्ष मारकस्तथा ।

इति पञ्चविध दैव व्यसन मानुष परम् ॥

अपुक्तेभ्यश्च चोरेभ्य परेभ्यो राजवल्लभात् ।

पृथिवीपतिलोमाच्च प्रजाना पञ्चषा भयम् ॥ इति ॥

मार माहेश्वरीमायादिरूप ॥ १३ ॥

मु—स्वमूल ॥ दृढ कृत्वा परान्याहि विशा पते ।

विक्रमस्व विजेतु ताञ्जित्वा च परिपालय ॥ १४ ॥

व्या—स्वमूल स्वराज्य । दृढ दृढमत्ययिभि शूरैराघिष्ठितम् ।
परानभिभाव्य कृत्वा । परान् याहि प्राप्नुहि । ताञ्च विजेतु
विक्रमस्व प्रयत्नवान् भव । तान् जित्वा वश्यान् कृत्वा । परिपालय
अन्नवस्त्रादिदानेन स्वाधीनान् कुरु । न तु तेषा स्वतन्त्राधिकार
देहीत्यर्थ ॥ १४ ॥

मू.—दृढमष्टाङ्गसयुक्ता चतुर्विधप्रला चमू ।

बलमुख्यैस्सुनीता ते द्विपता प्रतिवर्धिनी ॥ ५५ ॥

व्या.—अष्टाङ्गसयुक्ता—

यथा नागा हया घोडा पक्षय कर्मकारका ।

चारा दैशिकगुरुगाश्च ध्वजिन्यष्टाङ्गिना मता ॥

चतुर्विधप्रला मौल-वैत्र मृत्पाटाविकैर्बलैर्युक्ता । बलमुख्यैस्तेनापनिभि
स्सुनीता सम्पदप्रापिना शिक्षिता वा । तव चमू द्विपता त्वच्छत्रूणा ।
प्रतिवर्धिनी प्रातिहृष्येन भेदिनी । दृढ भवतीति शेष ५५ ॥

५.—इत्येवमनुशास्यैव ब्रह्मा लोकगुरु पुन ।

धनुर्वेद ग्राहगितु वक्तुमेवोपचक्रमे ॥ ५६ ॥

। इति वैशम्पायननीतिप्रकाशिकाया सङ्गतिप्रदर्शनपूर्वक-
राजघर्मापदेशो नाम प्रथमस्तर्गं ।

व्या — इत्येवमितिप्रकारेण अनुशास्य शिक्षयित्वा । तद्योग-
धर्मानुपदिश्येत्यर्थः । एव पृथु धनुर्वेद शस्त्रविद्या । ग्राहगितुं प्रापयितुम् ।
पुनरपि वक्तु धनुर्वेद वेदस्वरूप तन्मन्त्र च स्थयितु । उपचक्रमे
लोकगुरु । परमकारुणिकनया लो नप्रप्रर्तनाय स्वदर्शनजनित-
सन्तोषपरवशनयावस्थित इथु बुभुक्षु स्वयमेव मत्वा तेनाऽपृष्टोऽपि
रहस्य कथयतीति वेदितव्य सुधीषिरिति ॥

॥ इति श्रीसीतारामकृताया नीतिप्रकाशिकातत्त्वत्रिवृत्तौ
प्रथमः सर्गः ॥

अथ द्वितीयस्सर्गः

(धनुर्वेदविवेककथनम्)

मू.—चतुष्पाच्च धनुर्वेदो रक्तवर्णश्चतुर्मुखः ।

अष्टबाहुस्त्रिणेत्रश्च साङ्ख्यायनसगोत्रवान् ॥ १ ॥

व्या.—चतुष्पाच्चेत्यादि ॥ धनुर्वेदपुरुषध्यानप्रकारं दर्शयितुं तदाकारमाह । चतुष्पात्पादचतुष्टयवान् । रक्तवर्णो जातरूपसदृशरक्तः । चतुर्मुखः मण्डलाकारेण कण्ठलग्नमुखचतुष्टयं धृतवान् । सांख्यायन-सगोत्रवान् साङ्ख्यायनो ब्रह्मा तत्समानं गोत्रं यस्य सः ॥ तन्मानस-पुत्रत्वात्तद्गोत्रः । तथा च निरुक्तौ

साङ्ख्या परार्थपर्यन्ता तदयं साङ्ख्य उच्यते ।

अयं तस्य यस्मात्तत् ब्रह्मा साङ्ख्यायनस्समृतः ॥

इति ॥ १ ॥

मू.—वज्र खड्गो धनुश्चक्रं दक्षबाहुचतुष्टये ।

शतश्री च गदाशूलपट्टिशो वामबाहुषु ॥ २ ॥

व्या.—दक्षो दक्षिणः । वामेतरः । “पुण्यकर्मा दक्षो वै दक्षिणश्च तः” इति भारविः ॥ २ ॥

मू.—प्रयोगकोटीरयुतो नीत्यङ्गो मन्त्रकञ्चुकः ।

उपसंहारहृदयः शस्त्रास्त्रोपयकृण्डल ॥ ३ ॥

अनेकवल्गिताकारमूषणः पिङ्गलेक्षणः ।

जयमालापारिवृतो वृषारूढस्त उच्यते ॥ ४ ॥

व्या.—प्रयोग आयुधप्रयोग एव । कोटीरं किरीटम् । तेन युतः । तीतिशस्त्रमेवाङ्गानि राजशास्त्रम् यस्य । मन्त्रा. चिन्तनं गायत्र्यादि-मन्त्रा वा कञ्चुकं कवचं यस्य । उपसंहार एव हृदयम्मनो यस्य ।

शम्भ्रास्त्र एवोभयकुण्डले ऋणोभयपार्श्वलम्बिनी यस्य स । अनेक
वाह्निगतानि शस्त्राभ्यासा तदाकाराणि तत्स्वरूपाणि भूयणानि यस्य ।
पिङ्गलेक्षणो हरितनेत्रद्वयवान् । ललाटेनेत्रान्ते रक्तवर्ण । जय
शत्रुपराजयलब्धमहिमा । स एव माला तया पङ्क्ति ॥ ४ ॥

मू. एत मन्त्र प्रवक्ष्यामि वैरिजालनिकुन्तनम् ।

आत्मसैन्यस्वपक्षाणामात्मनश्चाभिरक्षकम् ॥ ५ ॥

व्या.—एत मन्त्रमेतद्देवताक्रमन्त्रम् ॥ ५ ॥

मन्त्रोद्धारमाहादावित्यादि—

मू.—आदौ प्रणवमुच्चार्य नम इत्यक्षरे ततः ।

वर्तेति भगपूर्वं तु धनुर्वेदाय चोच्चरेत् ॥ ६ ॥

व्या.—भगपूर्वम् । भग इत्यक्षरद्वयपूर्वकम् । वर्तेति परं ।

भगवत इत्यर्थः ॥ ६ ॥

मू.—मा रक्ष रक्षेत्युच्चार्य मम शत्रूनयो वदेत् ।

मक्षयोनि द्विरुच्चार्य हुफट् स्वाहेत्यथोच्चरेत् ॥ ७ ॥

व्या.—अथो अन्त्यभागे ॥ ७ ॥

मू.—अहमेव ऋषिश्चास्य गायत्री छन्द उच्यते ।

महेश्वरो देवतास्य विनियोगोऽरिनिग्रहे ॥ ८ ॥

व्या.—अहमेव ऋषौव । ८ ॥

मू.—द्वात्रिंशद्वर्णकमनु वर्णसरूपासहस्रकैः ।

जपित्वा सिद्धिमाप्नोति रिपूश्चाप्यधिपतिषति ॥ ९ ॥

व्या.—मनु मूलमन्त्रम् । वर्णसङ्ख्यासहस्रकैः । मान्त्राक्षरवृत्ति
द्वात्रिंशत्सहस्रैः इत्यर्थः ॥ ९ ॥

मू.—सत्य सत्य पुनस्तस्य त्रिर्वदामीह वेनज ।

धनुर्वेदस्य विवृतिमथारूपास्ये निबोध मे ॥ १० ॥

व्या.—विवृतिं विवरणम् । निबोधावेहि ।

“ ओ मगवते धनुर्वेदाय मा रक्ष रक्ष मम शत्रु बन्धय भक्षय हुं
फट् स्वाहा ” इति मन्त्रप्रकार ॥ १० ॥

शस्त्रास्त्रस्वरूपधनुर्वेदस्य पादचतुष्टयमाह—मुक्तमित्यादिना—

मू—मुक्तश्चैव ह्यमुक्तश्च मुक्तामुक्तमत परम् ।

मन्त्रमुक्तश्च चत्वारि धनुर्वेदपदानि वै ॥ ११ ॥

व्या—मुक्त हस्तमुक्तमायुधजातम् । अमुक्त हस्त एव तिष्ठच्छत्रु
मारकम् । मुक्तश्च तदमुक्तश्च मुक्तामुक्तम् । सोपसहारमस्त्रम् ।
मन्त्रैर्मुक्तमुपसहाररहित मन्त्रमुक्तमिति शेष ॥ ११ ॥

मू—मुक्त बाणादि विज्ञेय खड्गादिरुपमत्तकम् ।

सोपसहारमस्त्रं तु मुक्तामुक्तमुदाहृतम् ॥ १२ ॥

उपसहाररहित मन्त्रमुक्तमिहोच्यते ।

चतुर्भिरभि पादैस्तु धनुर्वेद प्रकाशते ॥ १३ ॥

व्या—तस्यैव विवरण मुक्तमित्यादि द्वाभ्याम् ॥ १२, १३ ॥

मू—शस्त्रमस्त्रश्च प्रत्यस्त्र परमास्त्रमितीव च ।

चातुर्विध्य धनुर्वेदे केचिदाहुर्धनुर्वेद ॥ १४ ॥

व्या—पादचातुर्विध्य मतान्तराण्यहं शस्त्रमित्यादिना । प्रत्यस्त्र
निवारकास्त्रम् ॥ परमास्त्रं शस्त्रास्त्रादि । १४ ॥

मू—आदानश्चैव सन्धान विमोक्षस्महतिस्तथा ।

धनुर्वेदश्चतुर्वेति वदन्तीति परे ऋगु ॥ १५ ॥

व्या—आदान ग्रहणम् । सन्धान प्रयोग । विमोक्ष मोचनम् ।
सहतिस्तहार ॥ १५ ॥

मू—तत्राद्य मनमालम्ब्य मुक्तामुक्तायुधान्यहम् ।

द्वात्रिंशद्भेदतो वक्ष्यि तत्राय विस्तृतिरुक्तम् ॥ १६ ॥

व्या—द्वात्रिंशद्भेदतो विद्यमानानीत्यर्थ । विस्तृति प्रपञ्च ॥ १६ ॥

मू—धनुरिषुर्भिण्डिपालशक्तिद्रुघणतोमरा ।

नलिका लगुडा पाशश्चक वै दन्तकण्टक ॥ १७ ॥

मुमुण्डीनि द्वादशैने मुक्तमेदा प्रकीर्तिता ।

धनुर्वेदस्याद्यपादस्तथाय कथितो नृप ॥ १८ ॥

व्या — धन्यते प्रार्थ्यते शूरेरिति धनु . धन ध्याने । इष्यते इच्छाविषय क्रियत इति इषु । इष इच्छाया । मिण्डिमस्त्रधारण वलयति श्रद्धययतीति मिण्डिवाल । शत्रूनर्दयतीति शक्ति । द्रु गृहो हन्यतेऽनेनेति द्रुघण । एवमग्रेऽप्यायुषवाचकशब्देषु व्युत्पत्तिरूह्या । द्वात्रिंशदायुषविवरणमग्रे वक्ष्यते । दन्तकण्ठवस्तन्नामकायुषविशेष । इति पूर्वोदाहृतप्रकारेण मुक्तमेदा मुक्तनामकधनुर्वेदाद्यपादप्रतिपादितद्वादशायुषविशेषा ॥ १८ ॥

धनुर्वेदद्वितीयपादप्रतिपादितविंशतिविधायुषाना नामानि क्रमेण-
कथ्यन्ते । यजामित्यादिश्लोकद्वयेन—

मू — वज्रमाली च परशुर्गोशीर्षमासिषेनुका ।

लवित्रमस्तर कुन्तस्तथूण प्रास पिनाकक ॥ १९ ॥

गदा मुदगर सीरा मुसल पट्टिश तथा ।

यौष्टिक परिघश्रैव मयूखी च शतघ्निका ॥ २० ॥

अमुक्ता विंशतिरिमे द्वितीय पाद उच्यते ।

मुक्तामुक्तानि शस्त्राणि द्वात्रिंशद्गणितानि ते ॥ २१ ॥

व्या — अमुक्ता स्थितिस्वभावा । द्वात्रिंशत् । शम्भुप्रतिपादक-
धनुर्विद्या प्रथमद्वितीयपादाभ्या प्रतिपादिता द्वात्रिंशदेवेत्यर्थ । गणितानि
गणनपूर्वक कथितानि ॥ २१ ॥

तृतीयपादप्रतिपादितान्यस्त्राणि नामतो निर्दिशति ॥ दण्डचक्र-
मित्यादिना ॥

मू — दण्डचक्र धर्मचक्र कालचक्र तथैव च ।

ऐन्द्रचक्र शूलवत ब्रह्मशीर्षं च मोदकी ॥ २२ ॥

शिखरी धर्मपाशश्च तथा वरुणपाशकम् ।

पैनाकास्त्रश्च वायव्य शम्भुर्द्वै शिखरास्त्रकम् ॥ २३ ॥

कौशरास्त्र द्व्यशीर्षश्च विद्याविद्येऽस्त्रसङ्गिके ।

गान्धर्वास्त्र तन्दनास्त्र वर्षण शोपण तथा ॥ २४ ॥

प्रस्थापनप्रशमने सन्तापनविलापने ।

मदनं मानवास्त्रञ्च नायनं तामसं तथा ॥ २५ ॥

संवर्तं मौसलं सत्यं सौरं मायास्त्रमेव च ।

त्वाग्रमस्त्रञ्च सोमास्त्रं संहारं मानसं तथा ॥ २६ ॥

नागास्त्रं गारुडास्त्रञ्च शैवेयीकेऽस्त्रसंज्ञिके ।

चतुश्चत्वारि चैतानि सोपसंहारकाणि वै ॥ २७ ॥

व्या — शूलव्रतं शूलवतनामकम् । कचिच्छूलवरमिति वा पाठः ।
 ब्रह्मशीर्षं ब्रह्मास्त्रादन्यत् । मोदकीत्युपनामकगदासंज्ञास्त्रम् । शिखर्युप
 नामकगदासज्ञकास्त्रम् । शुष्कार्द्रे अशन्युपनामकेऽस्त्रे । पिनाकि
 नीऽग्रेरिदं पैनाकम् ॥ २३ ॥ नन्दनास्त्रं विद्याधरदेवताकम् ।
 तदस्त्रादस्तीनां प्रादुर्भावः इति भावः । नन्दनस्यैवातिरत्नमिति
 नामान्तरम् ॥ २४ ॥ प्रशमनं शत्रूणां क्रोधशामकम् । मदनं रिपूणामुन्माद-
 जनकं मानवास्त्रं शत्रुमपसार्य दूरे प्रक्षेपकम् । तामसं रिपूणामज्ञान
 जनकम् । सर्वेध्वस्त्रेषु स्वस्वनामानुरूपकार्यकारित्वं व्युत्पत्तिमहिम्ना
 सुधीभिर्विभावनीयम् ॥ २५ ॥ मौसलं मुसलव्यूहनिर्माणतामथ्येवत् ।
 असुरादन्यविधं मायास्त्रम् । इन्द्रजालादिमायाकाङ्कम् ॥ संहारं
 प्राणवियोजकम् । मानसं मनस्सङ्कल्पसाधकम् ॥ २६ ॥ नागास्त्रं
 सर्परूपेण शत्रुबन्धकमस्त्रम् । शैलं वायव्याद्यस्त्रवापावारणायपर्वतपङ्क्ति-
 सृष्टिहेतुकम् । उपसंहारकाणि मुक्तामुक्तानीत्यर्थः ॥

उपसंहाराणामपि तृतीयपाठकथनीयत्वादत्रैव तानपि नामतो वक्ति
 क्रमप्राप्तान् ।

मू -- यक्ष्यामि चोपसंहारान् क्रमप्राप्तान्निबोध मे ।

यान्ज्ञात्वा वैरिमुक्तानि चास्त्राणि श्रमयिष्यसि ॥ २८ ॥

व्या. — क्रमप्राप्तानुपसंहारकतयानुपःमेव बुद्धयधिरूढान् । मे
 मम । वदनादिति शेषः । वैरिमुक्तानि चेत्यत्र चकारात् स्वप्रयुक्तस्यास्त्रस्य
 मन्त्रविशेषेण पुनर्गन्तव्यं स्थापनरूपसामर्थ्यमपि बोध्यते । उपसंहार-
 परिज्ञाने पुनः प्रयोगानर्हतास्त्राणां प्राप्तभायत्वमापद्यते इत्युपसंहार
 कथनमिति भावः ॥ २८ ॥

मू—सत्यवान् सत्यकीर्तिश्च रभसो दृष्ट एव च ।
 प्रतिहारतरश्चैवावाङ्मुखपराङ्मुखौ ॥ २९ ॥
 दृढनाभोऽलक्ष्यलक्ष्यावाविलश्च सुनामकः ।
 दशाक्षश्शतवक्त्रश्च दशशीर्षशतोदरौ ॥ ३० ॥
 धर्मनाभो महानाभस्तुन्दनाभस्तु नामकः ।
 ज्योतिषो विमलश्चैव नैरास्यकृशनावुभौ ॥ ३१ ॥
 योगन्धरस्तनिद्रश्च दैत्यः प्रमयजस्तथा ।
 सार्धिमाली धृतिमाली वृत्तिमान् रुचिरस्तथा ॥ ३२ ॥
 पित्र्यस्सौमनसश्चैव विष्णुमकरौ तथा ।
 करलीरो धनरती धान्य वै कामरूपकः ॥ ३३ ॥
 जृम्भकावरणौ चैव मोहः कामरुचिस्तथा ।
 वरुणस्तर्षदमनस्त-धानस्तर्षनामकः ॥ ३४ ॥

व्या—अनिलस्तन्नामा । सुनाम एव सुनामकः । स्वार्थे
 कप्रत्ययः ॥ ३० ॥ नैरास्यश्च कृशनश्चेत्युभौ द्वित्वसङ्गघावन्तौ । न
 तूभाविनि पृथग्ग्रहणम् ॥ ३१ ॥ दैत्यस्तन्नामकः । न तु दितिगर्भसंभूतः ।
 अत्रावयवार्थेनार्थग्रहणस्यायुक्तत्वात् इत्यादि ॥ ३२ ॥ धनश्च रतिश्च
 धनरती । पुलिङ्गद्वित्रयम् ॥ ३३ ॥ ननूपसंहारेऽप्येकोनपञ्चाशद्विशेषात्पूर्वं
 चतुश्चत्वारिंशदस्त्रकथनादुपरितनपरोपसहाय्याणि कानीत्याशङ्क्य कद्वान्नादि
 पञ्चाराण्युक्त्वा चैतेषु तदुपसंहाराश्च विवेचयन् तां शङ्कां परिहरति ।
 कद्वालेत्यादिना—

कद्वालास्त्रं मौसलास्त्रं कापायास्त्रं च कद्वणम् ।

पैशाचारत्रयेति पञ्चाप्यसुरास्त्राणि मूपने ॥ ३५ ॥

व्या—असुरास्त्राणि मयशम्बरमारीचविद्युज्जिह्वेन्द्रजित्पृष्ठानि । तत्र
 कानिचिन् मुख्यमानान्यापि सर्वज्ञतयामुपमया पूर्वमव तदुपमहारां सृष्टा
 इत्यविरोधः ॥ ३४ ॥

मू—सत्यवान् सर्वदमनः कामरूपस्तथैव च ।

योग-षण्डप्यन्त्यश्चाप्यसुरास्त्रविषाणकाः ॥ ३६ ॥

चतुश्चत्वारिंशदेते पञ्चान्योन्यविमर्दनाः ।

मेलयित्वा च पञ्चाशदेकोना हस्तशामकाः ॥ ३७ ॥

सर्वभोचननामा तु सुप्रभातनयो महान् ।

मुक्तामुक्ताखिलशमो महारात्प्रथितः परः ॥ ३८ ॥

अयं तृतीयपादस्याद्धनुर्वेदस्य भूपने ।

व्या.—मन्त्रमुक्तपङ्कजप्रतिपादनेन जयापुत्रपञ्चाशत्त्वं बोधयति - मन्त्र-
मुक्तधापीत्यादिना सार्धश्लोकेन ॥

मू.—मन्त्रमुक्ताऽपि वक्ष्ये सावधानमनाऽशृणु ॥ ३९ ॥

विष्णुचक्रं वज्रमस्त्रं ब्रह्मास्त्रं कालपाशकम् ।

नारायणं पाशुपतं नाशान्यमितरास्त्रकैः ॥ ४० ॥

स्वान्यसंहारकाभावान्मन्त्रमुक्तान्यमूनि पदम् ।

अयश्चतुर्थपादस्याद्धनुर्वेदस्य सम्मतः ॥ ४१ ॥

व्या.—विश्वामित्रवसिष्ठयोर्युद्धे ब्रह्मास्त्रेणैव तच्छान्तम् । ब्राह्मं
ब्राह्मेण तेजसेत्यादिना ब्रह्मास्त्रादीनामुपसंहारदर्शनात् कथं मन्त्रमुक्तत्वमित्या-
शङ्कां मन्त्रमुक्तपदस्य विशेषार्थपर्यवसायित्वं ह्यनेन परिहरति—
स्वान्यसंहारकाभावान्मन्त्रमुक्तान्यमूनि—तथा च स्वयतिरिक्तोपसंहारकमन्त्र-
रहितमेव मन्त्रमुक्तमित्युच्यते । इति सर्वश्चतुरस्त्रम् । अयं मन्त्रमुक्तविचारः ।
सम्मतः नीतिज्ञानुमत इत्यर्थः ॥ ४१ ॥

शस्त्राणि द्वात्रिंशदेवेति बोधयितुमितिहासमाह—शृण्वित्यादिना—

मू.—शृणु चाप्यपरं भूयो विशेषं वक्षिं तेऽनघ ।

पुरा दैवासुरे युद्धे निर्जिता दानवैस्मुराः ॥ ४२ ॥

व्या.—अपरं विशेषं जयासृष्टघनन्तरजातप्रभेदम् । ४२ ॥

मू.—धनुर्वेदाविशेषज्ञाः पलायनपरायणाः ।

दधीचिऋषिमालोक्य तस्मै दत्त्वायुधानि ते ॥ ४३ ॥

व्या.—धनुर्वेदाविशेषज्ञाः धनुर्वेदविशेषानभिज्ञाः । अत एव
पलायनपरायणास्तन्तो दधीचिं तन्नामकं महर्षिमालोक्य पलायनमार्गं
इति शेषः । दत्त्वा दैत्येभ्यो रक्षणार्थं न्यासविधिना तत्सारकृत्वा
॥ ४३ ॥

मू—मदशात्तन्युपादाय जयभव युधि शात्रवान् ।

मम चैवं वधो दृष्टो नात्र कार्या विचारणा ॥ ५१ ॥

व्या.—न चैव दुर्मरणं तव स्यादित्याशङ्क्याह—ममेति । दृष्टो ब्रह्मणा सङ्कल्पित इत्यर्थः ॥ इदं तपसा दृष्टमिति । ५१ ॥

देवकार्यार्थं देहविनियोगे मम नृक न घटत इत्याह—
देवेति ॥

मू—देवोपयोगिन देहमिमं कृत्वा दिव ब्रजे ।

यूय स्वकार्यं तसाञ्च मम लोहान्प्रयच्छत ॥ ५२ ॥

ते तस्य वचनं श्रुत्वा तथा चक्रुर्दिवीकसः ।

आत्मकार्यगरीयस्त्वात्तत्कार्यं प्रतिपेदिरे ॥ ५३ ॥

व्या—आत्मकार्यगरीयस्त्वादवश्यकरणीयत्वेनात्मकार्यस्य श्रेष्ठत्वान् ।
प्रतिपेदिरेऽङ्गीकृतवन्तः ॥ ५३ ॥

तर्हि ब्रह्महत्याश्रयीभूतं क्रिमित्याशङ्क्याह गोमुखमिति ।

मू—गोमुखं ब्रह्महत्यापि विवेश नृपसत्तम ।

देवसन्तोषणाल्लोकान् शाश्वतान् स प्रापिर्ययौ ॥ ५४ ॥

तदाप्रभृति लोका वै न पश्यन्तीह गोमुखम् ।

प्रातः पुरुषशार्दूल तद्दोषगतमानसा ॥ ५५ ॥

व्या—प्रातः पुण्यवस्तुदर्शनं । प्रातः । फालगुणमासः । मय्यद्वादैः
कदाचिन्मापि दर्शनेऽपि तावद्दोषो नास्तीति प्रातःपदेन सूचितम् ।
इतः, तदाप्रातमानसा स्मृततद्दोषा इत्यर्थः ॥ ५५ ॥

मू—एकत्रिंशच्च कङ्कालास्ता चैका च कशेरुका ।

द्वित्रिंशन्निर्गता देहात्तस्यर्षेस्सुमहात्मनः ॥ ५६ ॥

व्या.—कङ्कालश्शरीरास्थिः । कशेरुका पृष्ठास्थिः “स्याच्छरी-
रास्थिः कङ्कालः पृष्ठास्थिः च कशेरुका” इत्युभयत्रामरः ॥ ५६ ॥

मू—यद्यदङ्गाश्रितश्चास्थि यद्यद्रूपमगान्मुनः ।

तत्तदस्थ्युद्धनं शस्त्रं तत्तदाकारकं ह्यमुनः ॥ ५७ ॥

व्या.—केषाञ्चिदायुधानां ह्रस्वत्वम् । केषाञ्चिदुच्चत्वं विलक्षण-
वर्णत्वञ्चैकजातास्थीनां कयमित्याशाङ्क्योच्चावचत्वप्रातिकं कारणमाह यदिति
॥ ५७ ॥

मृ.—तीक्ष्णस्वभावाद्गर्वाच्च दधीचिमुपताप्य तु ।

तद्रक्षितान्यायुधानि तेन शल्यीकृतानि वै ॥ ५८ ॥

व्या.—तीक्ष्णस्वभावात्स्वभावतैक्ष्ण्यात् गर्वात् अस्थिनिगरण-
कर्तुरन्तर्धानतीक्ष्णस्वभावादनन्तर्दाहं कर्तव्य इत्यहङ्कारात् तेन तपश्शक्ति-
मता शल्यीकृतान्यस्त्राकारकाणि कृतानि । वै निश्चये ॥ ५८ ॥

मृ.—अस्त्राणि लोके द्वात्रिंशत्प्रचरिष्यन्ति पार्थिव ।

कशेरुकोद्गत वज्रमिन्द्रहस्तगतं बिना ॥ ५९ ॥

व्या.—लोके मूलोके । वज्रायुधधारणे नराणामसामर्थ्याच्छब्देनेति
॥ ५९ ॥

मृ.—धनुर्वेदस्य माहात्म्यान्निर्जिता ज्ञानवासुरैः ।

मूलोके त्वावधीकृत्य धनुरादि चरिष्यति ॥ ६० ॥

व्या.—धनुर्वेदस्य धनुर्विद्याग्रहणस्य । त्वा त्वाम् । अवधीकृत्य
प्रवर्तकगुरुमाश्रित्य धनुरादि चरिष्यतीत्यन्वयः ॥

मृ.—धनुर्वेदविद त्वा तु समाश्रित्य नृपोत्तमाः ।

नीतिमन्तो भविष्यन्ति मत्प्रसादान् संशयः ॥ ६१ ॥

व्या.—नीतिमन्तो राजशास्त्राभिज्ञाः । न त्वेदताशा इष्टा मया ।
कुत इत्याशङ्क्याह—मत्प्रसादादिति ॥

मृ.—इत्येतरकथितं वत्स माहात्म्यं वेदसम्मितम् ।

शस्त्रोत्पातिश्च कथिता किं भूयश्श्रोतुमिच्छसि ॥ ६२ ॥

व्या.—वेदसम्मितं धनुर्वेदप्रतिपाद्यम् । उत्तरकथाप्रश्नं बोधयति
किं भूय इति ॥ ६२ ॥

मृ.—धनुर्वेदस्योपदेशमिमं योऽधिगमिष्यति ।

त्वत्कुले मत्कुले सोऽथ सर्वान् कामानवाप्नुयात् ॥ ६३ ॥

व्या.—अधिगमिष्यति ज्ञास्यति । सर्वान् कामानवाप्नुयादिति
शास्त्राध्ययनस्य प्रयोजनकथनम् ॥

मू—पारीक्षित महाबुद्धिं पृथुश्श्रुत्वा विधेर्वचः ।
हृदयस्थं ततो मावं द्रष्टुं समुपचक्रमे ॥ ६४ ॥

॥ इति वेशम्पायननीतिप्रकाशिकाया
धनुर्वेदविवेककथनं नाम
द्वितीयस्सर्गः ॥

व्या.—पारीक्षित जनमेजय । महाबुद्धिरिति पृथुविशेषणम् ।
भावमभिप्रायम् ॥

॥ इति श्रीसीतारामकृष्णाय नैतिप्रकाशिकातत्त्वविद्वतौ
द्वितीयस्सर्गः

अथ तृतीयः सर्गः

(खड्गोत्पातिकथनम्)

मू—लोकनाथ नमस्तेऽस्तु सर्वाश्चर्याश्चय प्रभो ! ।

उत्पादितो मया खड्ग पूर्वमित्युदिन त्वथा ॥ १ ॥

व्या. -अयं पृथु खड्गोत्पात्तं प्रष्टुं ब्रह्माणं गुरुं नमस्करोति-
लोकनाथेति । सर्वेषां चतुर्दशभुवनान्तर्गतानां । आश्चर्याणां बुद्धीन्द्रि-
यविकासकानां । आश्चय आवासमूत ॥ १ ॥

मू—खड्ग कदा हि जनितस्त्वया केनेह हेतुना ।

कस्त्वत्सकाशात्प्रयममग्रीदसिमुत्तमम् ॥ २ ॥

व्या—प्रश्नप्रकारः । खड्ग इत्यादिना ॥ २ ॥

मू—परम्परा तु का तस्य मूलोक्तप्रापणी विभो ।

पूर्वाचार्यश्च खड्गस्य मम ब्रूहि पितामह ॥ ३ ॥

व्या—परम्परा शिष्यप्रशिष्यसन्तति । तस्य खड्गस्य मूलोक्तप्रापणी
लोके प्रचारयित्री । पूर्वाचार्यः प्रथमप्रतिगृहीतारम् ॥ ३ ॥

मू—स तद्वचस्तमारुण्य प्रोवाचेद् पितामह ।

यत्र येन निमित्तेन यथासौ जनितः पुरा ॥ ४ ॥

व्या—पितामह ब्रह्मा । येन निमित्तेन येन कारणेन । यथा येन
प्रकारेण । यथासौ खड्ग ॥ ४ ॥

मू—येनपुत्रं प्रवक्ष्यामि खड्गसम्भवमुत्तमम् ।

सावधानमनाश्नुत्वा सर्वत्र जयमाप्स्यसि ॥ ५ ॥

व्या.—येनस्य तन्नामकराजः पुत्रः ५ ॥

मू—विशर्णो गर्भके राजन्नस्त्रीणेषु च वाजिषु ।

खड्गेन शशने युद्धे साध्यात्मा परिरक्षितुम् ॥ ६ ॥

व्या.—विशर्णो खड्गिने पक्षीगः मृगेषु । साधु सम्यक् ॥

मू—शरामनघराश्चैव गदाशक्तिधरास्तथा ।

एतं स्वङ्गधरो वीरस्तमर्थं प्रतिवाधितुम् ॥ ७ ॥

व्या—शरा बाणा । आसन तस्याधार तान् । एवकारश्चाप्यर्थः ।
सर्वायुधधराश्चापीत्यर्थः । प्रतिवाधितुं वपरीत्येन हन्तुम् ॥ ७ ॥

मू—आयुधेभ्यो वरं स्वङ्गं तस्माल्लोकेषु विश्रुतम् ।

मया सृष्टं पुरा राजन् कस्मिंश्चित्कारणान्तरे ॥ ८ ॥

व्या—यस्मात्सर्वेभ्य आयुधेभ्यश्चो कृष्टमाकर्तवान् । तत्र हेतुर्मया
सृष्टत्वं कारणान्तरे निमित्तान्तरे ।

व्य—तत्कारणमाह—हिरण्यकशिपुरिति

मू—हिरण्यकशिपुश्चैव हिरण्याक्षो प्रोचनम् ।

शम्भरो विप्रचित्तिश्च प्रह्लादो नमुर्चिर्बलि ॥ ९ ॥

एते चान्ये च बहवस्तगणा दत्तदानवा ।

धर्मसेतुमनिक्रम्य देवेयोद्भुमुपाक्रमन् ॥ १० ॥

व्या—दैत्या दिनिकुमारा । दानवा दनुनाभ्यास्तुता । धर्मसेतु
धर्मसीमानम् । अतिक्रम्योलङ्घ्य । उपाक्रमन्नागमन् ॥ १० ॥

व्या—स्वङ्गसृष्टिप्रदेशमाह तदैत्यादिना ।

मू—तदा हिमवतश्शृङ्गे नानाधातुविराजिते ।

शतयोजनविस्तारे पुष्पितद्रुमप्रधाने ॥ ११ ॥

व्या—तदा धर्महातसमये नानाधातुभिस्स्वर्णरूप्यादिभिः विराजिते ।
शतयोजनविस्तारे शतयोजनसङ्ख्यारूपरिमण्डलवति । हिमवतश्शृङ्गे
प्रधानशिखरे ॥ ११ ॥

मू—यज्ञं यज्ञवरस्तत्र सर्वलोकार्थसिद्धये ।

ततो वर्षसहस्रान्ते त्वद्भुतं समजायत ॥ १२ ॥

व्या—अकरव कृतवानस्मि । स्वस्य यज्ञकरणे प्रयोजनमाह—सर्वोति
सर्वलोकानां । समस्तजनानां । अर्थः परलोकसाधनरूप तस्य
सिद्धिशिक्षा । तस्यैतन् । यज्ञापक्रमणान्तरं वर्षसहस्रान्ते यज्ञावसाने ।
अद्भुतमाश्चर्यम् ॥ १२ ॥

मू—नमोऽग्निज्वालयोद्भास्यं द्योतयज्जगतीतलम् ।

विकीर्याग्निं तथा भूतमुत्थितधामिकुण्डत ॥ १३ ॥

व्या.—नमोऽन्तरिक्षम् । अग्नेराहवनीयाग्ने । ज्वालयोद्भास्य
उत्थानसमये वेगादग्निज्वालायां चिरं प्रकाशयेत्यर्थः । जगतीतलं
भूपदेशं । द्योतयत्स्वदेहकान्त्या प्रकाशयत् । अग्निं स्वोत्पात्तियोग्यम् ।
विकीर्य प्रसार्य । अग्निकुण्डतो भूतमुत्थितमिति योजना ॥ १३ ॥

मू—नीलोत्पलसवर्णन्तर्क्षणदंष्ट्रं कृशोदरम् ।

सुप्रांशु दुर्धर्षतरं ज्वालमालासमाकुलम् ॥ १४ ॥

व्या.—भूतमेव वर्णयति नीलोत्पलेत्यादिना । सुप्रांश्चत्युन्नतम् ।
दुर्धर्षतरमितरैरत्यन्तमर्षणीयम् । ज्वालानाम् देहमासां मालासमाकुलं
व्याप्तम् ॥ १४ ॥

मू—रक्षाक्षं कूरनिर्द्वाद सर्वप्राणिमयङ्कुरम् ।

स्वतेजसातिरिद्रेण द्रष्टुर्दृष्टिविलोपकम् ॥ १५ ॥

व्या.—कूरानिर्द्वाद मयङ्कुरकेङ्कारयुक्तं । द्रष्टृणा दृष्टेर्विलोपकं ।
अतिकूराकात्वाद्द्रष्टुमशक्यमित्यर्थः ॥ १५ ॥

व्या.—तादृशभूतसमुत्पत्तिकाल उत्पातानाहः—तरिमन्नित्यादिना ।

मू—तस्मिन्नुत्पतमाने च मचचाल वसुन्धरा ।

महोर्मिकलिलावर्तश्चुक्षुमे स महोदाधिः ॥ १६ ॥

व्या.—उत्पतमाने प्रोद्यमाने । महोर्मिभिः कलिला व्याकुलाः आवर्ता
अम्मता भ्रमयः यस्य सः । तादृशस्तन् चुक्षुमे क्षुब्धोऽभून् । १६ ॥

मू—पेयुरुल्का दिवो घोराशशावाश्च मुमुचुर्दुमाः ।

तदृष्ट्वा सर्वभूतानि प्राव्ययन्त मुहुर्मुहुः ॥ १७ ॥

व्या.—दिव अन्तरिक्षात् । उल्का अद्भ्यस्मात्रशेषकाष्ठाः ।
‘उल्का स्याज्जिगतज्वाले’त्यमरः । शास्ता द्रमशावाः ॥

मू.—महर्षितुङ्गन्धर्वानद्ययं मयविद्वान् ।

मयैवं चिन्तितं भूतमसिर्नामैष वीर्यवान् ॥ १८ ॥

व्या.—अश्रुवं । तमिति । शेषः ।

मू.—रक्षणर्याय लोकस्य वधाय च सुरद्विषाम् ।

ततस्तद्रूपमुत्सृज्य बभौ निस्त्रिंश एव सन् ॥ १९ ॥

व्या.—निस्त्रिंश एव सन् खड्गाकार एव सन् । बभौ स पुरुषः ।
विषेयप्राधान्यात्पुल्लिङ्गता ॥ १९ ॥

मू.—विमलस्तीक्ष्णधारश्च कालान्तक इवोद्यतः ।

पञ्चाशदङ्गुल्युत्सेधश्चतुरङ्गुलिविस्तृतः ॥ २० ॥

व्या.—तीक्ष्णा धारा यस्य सः । काले प्रलयकाले अन्तक उद्यतः
संहारोद्युक्तः । पञ्चाशदङ्गुलीनामुत्सेध औन्नत्यं यस्य सः ॥ २० ॥

व्या.—तस्य प्रथमप्रगृहीतारमाह—तत इत्यादिना ।

मू.—ततस्त्वृषभकेतोस्त हस्ते दत्तो मया ह्यसिः ।

राक्षसान्तकरस्तीक्ष्णस्तदाघर्मनिवारकः ॥ २१ ॥

व्या.—तीक्ष्णो निशितः । अस्यते क्षिप्यते शत्रूपरीत्यासिः । असु क्षेपणे ।
अघर्मनिवारक इति छेदः ॥ २१ ॥

मू.—तमुद्धृत्य महादेवस्तर्वशत्रुमयङ्करम् ।

त्रिकूटधर्मचोद्यम्य सविद्युतमिवान्बुदम् ॥ २२ ॥

व्या.—त्रिकूटत्रिशिखरम् । त्रिकोणं वा । धर्मवेदकं
नैस्यान्नेषस्थानीयम् । विद्युत्स्थानीयः खड्गः ॥ २२ ॥

मू.—चचार विविधान्मार्गान्महाबलपराक्रमः ।

छिन्दन्मिन्दन्कृजन्कृन्तन्दारयन्पोथयन्नरीन् ॥ २३ ॥

व्या.—मिन्दन्द्वैधीभावं प्रापयन् । छिन्दन् छेदनं कुर्वन् ।
कृजन् व्यययन् । कृन्तन्तावशेषं कर्तयन् । दारयन् पाठयन् । पोथयन्
क्षर्क्षरयन् ॥ २३ ॥

मू.—द्वात्रिंशत्करणानि स्युर्यानि खड्गप्रयोधने ।

चित्रशीघ्रपदं तानि दैत्यसङ्घे व्यदर्शयन् ॥ २४ ॥

व्या.—खड्गप्रयोधने खड्गयुद्धे । चित्राणि विन्यासचतुराणि,
शीघ्राणि त्वरितानि, पदानि पादविन्द्यासा यस्मिन् कर्षणे तन्
तथा तानि । वक्ष्यमाणत्वेन प्रसिद्धानि द्वात्रिंशत्करणानि बलिगणानि दैत्यसङ्घे-
ऽदर्शयदिति योजना ॥ २४ ॥

व्या.—द्वान्तेशत्करणानि विशादयति । भ्रान्तमित्यादिना—

मू.—भ्रान्तदुद्भ्रान्तमाविष्टमाप्लुतं विप्लुतं सूत्रम् ।

संयान्तं समुदीर्णं निग्रहप्रग्रही तथा ॥ २५ ॥

व्या.—भ्रान्त भ्रमणम् । उद्भ्रान्तमूर्ध्वभ्रमणम् । आविष्टं भुगम् ।
“आविद्धदुष्टिलम्”मित्यमरः । आप्लुतं दारिणवत्प्लुतम् । विप्लुतं
विशेषप्लवनम् । सूत्रमनुसृणुम् । संयान्तं सम्यग्यानम् । समुदीर्णं
सम्यक्तरणम् । निग्रहोऽपिक्षेपः । प्रग्रहो दृढग्रहणम् ॥ २५ ॥

मू.—पादावकपेसन्धाने शिरोभुजपरिभ्रमौ ।

पाशपादावेज-पाश मृग्युद्धमणके तथा ॥ २६ ॥

व्या.—पादावकपेः पादभ्रान्तेन सङ्घनमनम् । सन्धानं शतृपारि
विन्यासः । शिरोभ्रमणं भुजपरिभ्रमणम् । पाशः खड्गयोर्ग्रथनं
प्रसिद्धम् । पादः सारुमिश्रणः । खड्गयोर्मिश्रणम् । ‘पाशः पाशो
मुष्टिर्विमिश्रणम्’ इति मेदिनी । विज-य खड्गनिराधनम् । मृगिरघोविन्यासः ।
उद्धमणकमुर्ध्वरुधूनि ॥ २६ ॥

व्या.—अथ खड्गविद्यायाश्शिष्यप्रशिष्यान्कथयितुं तदादौ विष्णोः
खड्गप्राप्तिं कथयति—तत इति

मू.—ततस्तु भगवान् रुद्रो विष्णुं दृष्ट्वा समीपम् ।

सत्कृत्य धर्मगोप्तामिति तस्मै ददौ मुदा ॥ २९ ॥

व्या.—समीपम् खड्गग्रहणार्थमन्तेवासिनम् सत्कृत्य महागुणवत्त्वादि
कथनेन संपूज्य । धर्मगोप्तामित्यापि विशेषविशेषणम् । तस्मै विष्णवे ।
मुदा प्रापणजन्यसन्तोषेण ॥ २९ ॥

मू.—विष्णुर्भरीचये प्रादान्मरीचिर्भगवानपि ।

महर्षिभ्यो ददौ खड्गमृषयो वासवाय च ॥ ३० ॥

व्या.—भगोऽस्यास्तीति भगवान् । तथा 'ऐश्वर्यस्य समग्रस्य
धीर्यस्य यशसः प्रियः । ज्ञानवैराग्ययोश्चैव यणां मग इतीरणा'
इत्युक्तेः ॥ ३० ॥

मू.—महेन्द्रो लोकपालेभ्यो लोकपाला ददुश्च तं ।

मनवे पुर्यपुत्राय ततस्ते तमथानुवन् ॥ ३१ ॥

व्या.—महेन्द्रो वृत्रहन्ता । 'इन्द्रो वृत्रमवधीन् तन्महेन्द्रस्य महेन्द्र-
त्वम्' इति श्रुतेः । ते लोकपालाः तं मनुम् ॥ ३१ ॥

मू.—धर्मसेतुमतिक्रान्ताल्लोकधर्मार्थकारणान् ।

असिना धर्मगर्भेण शिक्षयत् प्रजापते ॥ ३२ ॥

व्या.—लोके जगति । धर्मार्थकारणाद्धर्मार्थादीनां संरक्षणनिमित्तं ।
धर्मगर्भेण धर्मसंरक्षणार्थमुत्पन्नत्वात् धर्मगर्भत्वव्यपदेशः । शिक्षयत्वाका-
र्याग्निवर्तय । हे प्रजापते मनो ॥ ३२ ॥

मू.—स तथेति प्रानिश्चत्य गृहीत्वा खड्गमुत्तमम् ।

लोके प्रवर्तयामास राजधारामुखेन वै ॥ ३३ ॥

व्या.—प्रतिश्चत्य प्रनिज्ञाय । राजधारामुखेन राजपरम्परद्वारा

॥ ३३ ॥

मू—त्वमप्येतमसि मत्तो गृहाण नृपसत्तम ।

पालयस्व च धर्मेण प्रजा पुत्रानिवौरसान् ॥ ३४ ॥

व्या—हे नृपसत्तम । पुरोग्रहणमन्त्रोपदेशपूर्वकं प्रयच्छ ॥ ३४ ॥

मू—कृतिकास्तस्य नक्षत्रमसोराग्निश्च देवता ।

रोहिणी गोत्रमप्यस्य रुद्रस्तस्याधिदैवतम् ॥ ३५ ॥

व्या—नामाष्टकरूपमन्त्रमुपदेष्टुं नक्षत्रगोत्रदेवताधिदैवतानि कथयति
तथा चोक्तं मन्त्रसारे 'नाममन्त्रेषु नक्षत्र देवता . . . पुरा ।
गोत्राधिदैवते चैव कथयन्मन्त्रमुच्चरेत्' इति ॥

व्या—मनुमाह—असेरित्यदिना

मू—असेरष्टौ हि नामानि रहस्यानि निबोध मे ।

असिर्विशतन खड्गस्तीक्ष्णधर्मा दुरासद ॥ ३६ ॥

श्रीगर्भो विजयश्चैव धर्ममालस्तथैव च ।

अग्न्य प्रहरणानाथ रुद्रेणैव समीरित ॥ ३७ ॥ ।

व्या—प्रहरणानामायुधानां मध्ये । अग्न्यं प्रथमं ब्रह्मणा सृष्टं ।
एनेन द्वात्रिंशदायुधेष्वगणनाप्रयुक्ता न्यूनता परास्ता । रुद्रेण नीलकण्ठेना-
प्येष श्रेष्ठ इति समीरित ॥ अथवा रोदयति प्रजा अन्तकाले दाहेनेति
व्युत्पत्त्या रुद्रोऽग्निः । तेनायुधसृष्टे प्रागेव मयि जात इति ।
अग्न्यश्श्रेष्ठस्तमीरित ॥ ३७ ॥

मू—असेश्च पूजा कर्तव्या सदा युद्धविशारदैः ।

जय कीर्तिं लभन्ते ते येऽसिं सम्पूजयन्ति वै ॥ ३८ ॥

व्या—एते पूजका ॥ ३८ ॥

मू—कथेयं कथितां तुभ्यं खड्गमाह्वात्म्यमयुता ।

न कस्यचिन्मया प्रोक्ता किं मयिदम्रोतुमिच्छसि ॥ ३९ ॥

व्या—स्यचित्तं त्वदतिरिक्तस्य ॥ ३९ ॥

मू.—जिगीषवोऽरीन् राजानस्त्वभिषेणनकौतुकाः ।

ये पठेयुरिमल्लघ्यं जयं युद्धे लभन्ति ते ॥ ४० ॥

। इति वैशम्पायननीतिप्रकाशिकायां खड्गोत्पत्तिकथनं नाम

तृतीयस्सर्गः ।

व्या.—अरीनुद्दिश्याभिषेणने, सेनया सह गमने । कौतुका
उत्सुकाः । “यस्तेनयाऽभिगमनमरौ तदभिषेणन” मित्यमरः । जयं
जयसाधनम् । इमं सर्गम् । ते राजनः । पठेयुर्यदीति शेषः ।
तदा जयं युद्धे लभन्त इत्यर्थः । ४० ॥

॥ इति श्रीसीतारामकृष्णाय

नीतिप्रकाशिकान्तर्विवृतौ

तृतीयस्सर्गः ॥

॥ अथ चतुर्थस्तर्गः ॥

(मुक्तायुधानिरूपणम्)

मू.—स्वयम्भूवचनं श्रुत्वा पृथु परमहर्षिनः ।

प्रश्रयावनतो भूत्वा भूय पप्रच्छ बाव्जजम् ॥ १ ॥

व्या.—स्वयम्भवतीति स्वयम्भूः . तस्य प्रश्रयो विनयः । अवनतो
नम्रः । अवज्जं कमलजानम् ॥ १ ॥

मू.—द्वात्रिंशदायुधानीति मुक्तामुक्तोदितानि मे ।

तेषां स्वरूपं वर्णञ्च प्रयोगान्वक्तुमर्हति ॥ २ ॥

व्या.—मुक्त्यामुक्तञ्च मुक्तामुक्ते । द्वे चतुर्वेदयोः । ताभ्यां प्रति-
पादितानि द्वात्रिंशदायुधानीति । मे ममम् । स्वरूपमेव संस्थानम् ।
वर्णं नीलपीतादि प्रयोगान् लक्ष्योपमि प्रयोजनानि । तेषामायुधानां ।
चान् तदेवतानामपीति द्योत्यते । वक्तुमर्हतीति प्रश्नः ॥ २ ॥

मू.—इति पृष्टस्तु पृथुना भगवान् पक्तवत्सलः ।

तत्तत्तर्कं कथयामास तस्य विस्तारयन् यशः ॥ ३ ॥

व्या.—तत्तत्तर्कं प्रश्रयतप्रमेयजातम् । यशः यतस्तत्प्रमाणचतुर्वेद-
प्रचारं कृतवानिति यशः । विस्तारयन् प्रसारयन् । कथयामासे-
त्यन्वयः ॥ ३ ॥

व्या.—आयुधानाधिकसम्मानरूपनया न पृथक्त्वेनोच्यते इत्याह—
यस्येति

मू.—यस्य देवस्य यद्रूपं यो वर्णो यश्च यावत् ।

आयुषस्याथ तत्राग्नश्चानयोहि मदाग्ने ॥ ४ ॥

व्या.—नान् देहीशस्यस्यौघवर्णप्रयोगान् ॥ ४ ॥

मू.—पूर्यं यदशामि मुक्तानां संस्थानानि निरूप मे ।

मिदित्वा तत्प्रयत्नेष्वायुधानां प्ररूपनम् ॥ ५ ॥

व्या.—प्ररूपनं निर्माणम् ॥

मू.—धनुस्स्वरूपमाख्यास्ये प्रथमं नृपसत्तम ।

तत्प्रमाणञ्च संस्थानं तस्याभ्यासक्रमं तथा ॥ ६ ॥

व्या.—धनुपस्तदाख्यदेवस्य स्वरूपं देहः । तत्प्रमाणं तदौलत्यपरि-
ध्यादि । संस्थानमङ्गसम्बन्धादि । ध्यानत्रयमनुसन्धानप्रकारः ।
तं चाख्यास्ये वक्ष्यामीत्यर्थः ॥

मू.—तत्रावान्तरभेदांश्च शराम्यासक्रमं तथा ।

लस्तक्रग्रहणश्चापि लक्ष्यभेदं चतुर्विधम् ॥ ७ ॥

व्या.—तत्र धनुषोऽवान्तरभेदान् चैतस्त्रिकादिबाणक्षेपकचापादि-
रूपान् शराम्यासक्रमं बाणप्रयोगविधिम् । लस्तकस्य धनुर्मध्यस्य ग्रहणं
परिग्रहः तं । लस्तकस्तु धनुर्मध्यमित्यमरः । चतुर्विधलक्ष्यभेदो
व्याख्यातः ॥ ७ ॥

व्या.—तदाकारमाह—पृथुग्रीवमिति ।

मू.—पृथुग्रीवं मूढमशिरस्तनुमध्यं सुपृष्ठवत् ।

चतुष्किष्कुप्रांशुदेहं त्रिणतं दीर्घजिह्वकम् ॥ ८ ॥

व्या.—पृथुः ग्रीवा कन्धरम् यस्य तत् । मूढं शिरोऽग्रभागो
यस्य तत् । तनु कृशं मुष्टिसम्मितमिति यावत् । मध्यः यस्य तत् ।
सुपृष्ठवत् स्यद्गुलिविस्तृतपश्चाद्भागवत् । चतुष्किष्कुप्रांशुदेहं ।
हस्तचतुष्टयोत्तेष्वदेहवत् । त्रिणतं मध्ये ग्रीवाभागयोश्च त्रयम् । दीर्घा
जिह्वा यस्य तत् ॥ ८ ॥

मू.—दंष्ट्राकरालवदनं रक्ताभं घर्धरत्नम् ।

आन्त्रमालापरिक्षिप्तं लेलिहानं च सूकणी ॥ ९ ॥

व्या.—दंष्ट्राभिः करालं मयङ्कुरं वदनं यस्य । आन्त्रमालाभिः
परिवृतः । क्षिप्तं बद्धम् । सूकणी ओष्ठप्रान्तभागौ ॥ ९ ॥

मू.—जयायाञ्च रुशाश्वाद्यजातं वै लोकरक्षणे ।

तद्ध्यात्वा मनसा सम्यग्गुरुं नत्वा विधानतः ॥ १० ॥

व्या.—लोकरक्षणे प्रजापरिपालनविषये । तत् धनुष- आदिदेव ।
गुरुं धनुर्वेदाचार्यम् । विधानतः स्मृत्युक्तप्रकारेण ॥ १० ॥

मू—घनुर्वेदविधानेन नाम्य वामकरेण तत् ।

दक्षिणेन ज्यया योज्य पृष्ठे मध्ये भगृह्य तत् ॥ ११ ॥

व्या—घनुर्वेदविधानेन घनुर्विद्योक्तविधिना ॥

तद्विधिस्तु—

“नामन वामकरतो ज्यायोगो दक्षिणेन तु ।

कर्पण कर्णपर्यन्त मोचनञ्चेति तद्विधिः” इति ॥

दक्षिणेन करेणेत्यनुकर्ष । ज्यया शिञ्जिन्या । मध्ये पृष्ठभागे । तत्
घनु ॥ ११ ॥

मू—वामाङ्गुष्ठ तदुदरे पृष्ठे तु चतुरङ्गुली ।

पुङ्खमध्ये ज्यया योज्य स्वाङ्गुलीविवरेण तु ॥ १२ ॥

व्या—तदुदरे लस्तकाधोभागे । पृष्ठे ऊर्ध्वभागे । चतुरङ्गुली
वामकराङ्गुलिचतुष्टय योजयेदिति शेष । पुङ्ख द्विदलीकृत बाणमूलम् ।
मध्ये मध्यदेशावच्छेदेन । ज्यया गुणेन । स्वाङ्गुलिविवरेणाङ्गुष्ठ
सहकृतस्वदक्षिणहस्तशिरवारन्ध्रेण । योजयेत्यन्वय ॥ १२ ॥

मू—आकर्ण तु समाकृत्य दृष्टिं लक्ष्ये निवेश्य च ।

लक्ष्याऽन्यमपश्यन्तु कृतपुङ्ख प्रयोगविन् ॥ १३ ॥

व्या—लक्ष्ये शरव्ये । निवेश्य स्थापयित्वा । अन्यदृश्यप्रान्त-
विद्यमानवन्त्वपि । अपश्यन् । कृतपुङ्ख सम्यक्कृतबाणमूल । सुप्रयोग
सम्यग्ग्राणमोक्ष वेत्तीति तादृशो मूखेत्यर्थ ॥ १३ ॥

मू—यदा मुधेच्छर विध्ये कृतहस्तस्तदोच्यते ।

एव बाणः प्रयोक्तव्या ह्यात्मा रक्ष्य प्रयत्नतः ॥ १४ ॥

व्या—विध्ये लक्ष्ये । “विध्य शरव्य लक्ष्यमे” त्यमर ।
कृतहस्त कृत शिखिनी हस्तो यस्य स । न केवल लक्ष्यपान्तं
युद्धादी । किन्त्वात्मसरक्षणमप्यावश्यकमित्याह आत्मेति । हिरप्यर्थक-
धन्यमानामनार्थवत् ॥ १४ ॥

व्या—प्रसङ्गादुच्यविभाग तदुदाहरणान्यप्याह—आवेचास्तेत्यादिभि-
न्निभि

मू.—अविचार्यं च सूक्ष्मं च सुकुमारमथो गुरु ।

चानुर्विध्यश्च लक्ष्यस्य घनुर्वेदाविदो विदुः ॥ १५ ॥

मूभृद्भेदश्चाविचार्यं सूक्ष्मं गुञ्जादिभेदनम् ।

कुक्कुटाण्डोदकुम्भानां भेदनं सुकुमारकम् ॥ १६ ॥

व्या.—मूभृद्भेदः पर्वतभेदनम् । गुञ्जादीत्यादिपदात् तद्वन्धककेशीद-
खण्डनमपि द्योत्यते ॥ १६ ॥

मू.—रक्षोगजादिदेहानां पातनं गुरु चोच्यते ।

एवञ्च लक्ष्यविवृतिर्विज्ञेया नीतिमत्तरैः ॥ १७ ॥

व्या.—रक्षासि कुम्भकर्णादीनि । निपातनं कर्तनम् ॥ १७ ॥

व्या.—बाणमोक्षे चतुर्दशवल्लितान्याह—लक्ष्यस्येत्यादिना

मू.—लक्ष्यस्य प्रतिसन्धानमाकर्षणविकर्षणे ।

पर्याकर्षणानुकर्षौ च मण्डलीकरणं तथा ॥ १८ ॥

व्या.—प्रतिसन्धानमनुसन्धानम् । आकर्षणं सिञ्जिनीमानस्य ।
विकर्षणम् । घनुषोऽपि विनामकम् । पर्याकर्षणमन्ताद्धननम् । अनु-
कर्षणं शत्रुमनुमृत्य कर्षणम् । मण्डलीकरणं कुण्डलाकारेण कर्षणम्
॥ १८ ॥

मू.—पूरणं स्फारणश्चैव धूननं आमरणं तथा ।

आसन्नदूरपातौ च पृष्ठमध्यमपातने ॥ १९ ॥

एतानि वल्लितान्याहुश्चतुर्दश घनुर्विदः ।

व्या.—पूरणं शब्देन सर्वासां दिशां प्रतिध्वनिमत्करणम् । स्फारणं
घनुर्विष्कारः । धूननं हस्तप्रसारणभेदः । आमरणं शत्रुमोहनार्थं स्वहस्त
एव घनुषो विलक्षणसञ्चरणम् । आसन्नपातः समीपशत्रुपातनादिकं ।
प्रसिद्धम् ॥ १९ ॥

मू.—घनुर्भेदान्प्रबक्ष्यामि तत्तत्कार्यानुसारतः ॥ २० ॥

शाङ्गिकं त्रिणनं प्रोक्तं वैणवं सर्वनामितम् ।

वैवस्तिकघनुश्शस्त्रं वैणवं तद्धि हस्तकम् ॥ २१ ॥

उपलोत्सेपकं चापं वैणवं तद्विरज्जुकम् ।

त्रिहस्तोत्सेपताडितं द्रव्यदुलीविस्तृतं तु तत् ॥ २१ ॥

बद्धगोधाङ्गुलित्राणः पृष्ठबद्धेषुषिस्तदा ।

योग्यं कुर्यादन्यथा स्यादपराद्धपृषत्कः ॥ २२ ॥

व्या.—धनुर्भेदान् धनुष्पु भेदान् भिन्नमिन्नधनूषीत्यर्थः । शृङ्गैर्निर्मितं शार्ङ्गिकम् ' तत् त्रिणनम् वैणवं वेणुरावितम् । तत्तु सर्वमिन्द्र धनुराकारेण नावितं कर्तव्यम् चतुर्हस्तप्रमाणकमेतदपि । "चतुर्हस्तप्रमाणं यत्तालमात्रं धनुर्हि त"दिति मेदिनीनिघण्टुपर्यालोचनया धनुर्विशेष-
णस्थले तालमात्रपदार्यो ज्ञेयः । दैवासुरादिभावेषु यथायोग्यमूढम् ।
वैतस्तिकानां द्वादशाङ्गुलप्रमाणबाणानां सेपकं यद्धनुः तच्छस्त्रमित्युच्यते ।
तत्तु वैणवम् हस्तकं हस्तप्रमाणोन्नतियुक्तम् ॥

ते च वैतस्तिका बाणा ये वै चासन्नयोषिनः ।

तद्धनुश्शस्त्रमित्यहुर्यायं तद्वबुद्धिमत्तरीः ॥ इति नीतिसारे ॥ २०-२१ ॥

व्या.—उपलोत्सेपकं पाषाणगुलिकाप्रेरकं द्विरज्जुकम् मध्यसम्बद्धगुण-
द्रव्यवत् । द्रव्यदुलीविस्तृतमङ्गुलिद्वयविस्तृतिकाण्डफलकवत् ॥ २२ ॥

व्या.—गुध्यति पविष्टयति प्रकंष्टमिति गोषा । अङ्गुलीनां त्राणं रक्षणं
पसादङ्गुलित्राणम् । गोषापरनामकं यद्धङ्गुलित्राणमङ्गुल्याधारभूत-
हस्तकवचं तत् बद्धं येन सः । योग्यं शस्त्राभ्यासं । 'शस्त्राभ्या-
सस्तु योग्यस्यात्' इति मेदिनी । अपराद्धपृषत्कः लक्ष्यात्स्वरवर्जित-
सायकः । "अपराद्धपृषत्कोऽसौ लक्ष्याद्यश्च्युतसायकः" इत्यमरः ॥ २३ ॥

व्या.—पथ धनुर्धोरिपादतिस्थितीर्विशदयति—प्रत्यालीढमित्यादिना

मू.—प्रत्यालीढकमालीढ तथा समपदं स्मृतम् ।

विशालं मण्डलमेति पथ धानुष्कवृत्तयः ॥ २४ ॥

व्या.—प्रत्यालीढं मूर्पर्यन्तमनम् । आलीढं वामपादप्रसारणपूर्व-
कार्धनमनम् । समपदं पादाभ्यां सम्यगवस्थितिः विशालं पादद्वयान्तः
प्रादेशमात्रावकाशतयावस्थितिः । पादौ संवेष्ट्यावस्थितिर्निर्मण्डलमिति ।
पथ धानुष्कवृत्तयः । धनुर्धोरिस्थिनयः ॥ २४ ॥

मू.—गोघोपातङ्गकवचशिरस्त्राणपरीकराः ।

गलपट्टोत्तग्रहश्च रथिनस्तापनानि वै ॥ २५ ॥

व्या.—शिरस्त्राणं शिरःकवचम् । परिकरः कटिवेष्टनम् ।
गलपट्टोत्तग्रहः कन्धरक्षापट्टिसङ्ग्रहः । आयुधपतनप्रतिबन्धकमणि
बन्धवद्धर्मा । तापनान्युपकरणानि ॥ २५ ॥

मू.—प्रदक्षिणश्च शैघ्र्यश्चाप्यप्रदक्षिणमेव च ।

गतं प्रत्यागतश्चैव मण्डलश्चाप्यवस्थितिः ॥ २६ ॥

मिश्रणं स्फोटनं वीथी रथमार्गास्मृता दश ।

धनुर्विद्यां विदित्वैवं निर्दयस्तरणो भवेत् ॥ २७ ॥

व्या.—प्रत्यागतं शत्रुसम्मुखगमनम् । मण्डलं भ्रमणम् ॥ २६ ॥
मिश्रणं शत्रुरथेन । स्फोटनम् शत्रुव्यूहनिर्भेदः । वीथी स्ववक्रगतिः । एते
इति शेषः ॥ २७ ॥

मू.—इपुर्नीलवृद्धेहो द्विहस्तोत्सेधसंयुतः ।

पारिध्या चाञ्जलिमितो नख्यमात्रगतिस्तु सः ॥ २८ ॥

व्या.—इपुर्नाम हस्तद्वयोन्नतहस्तपरिमितस्थौल्ययुक्तदारुलगुडः ।
नीलस्तैलपौतत्वाकीलवर्णः । बृहत् गुरुहो यस्य सः । हस्तद्वयो
स्तेष्वेन हस्तद्वयौन्नत्येन संयुतो युक्तः । पारिध्या परिमण्डलेन अञ्जलिमितः
संयुतकरद्वयमध्यमयपरिवि. । नख्यमात्रगतिः चतुश्शतकिष्कुप्रमाणदूरवर्ति-
शत्रुपासनयोग्यगतिमान् ॥ २८ ॥

मू.—भ्रामणं क्षेपणमेति द्वे गती स्थूलसङ्गते ।

इमे गती भगो ज्ञात्वा युद्धारोन्विजयेद्युधि ॥ २९ ॥

व्या.—स्थूलसङ्गते इपुगते । इपुस्थूलसमाधिति मेदिनी ॥ २९ ॥

मू.—मिण्डिवालस्तु वक्राङ्गो नम्रशीर्षो बृहच्छिराः ।

हस्तमात्रोत्सेधयुक्तः करसन्मितमण्डलः ॥ ३० ॥

व्या.—मिण्डिमस्त्रधारणं वलयति स्त्रयतीति व्युत्पत्त्या मिण्डिवालो
नाम हस्तमात्रोन्नतनताग्रभागबृहद्वान्ययुक्तवक्रकाष्ठम् । एकहस्तधारण-
योग्यमण्डलः ॥ ३० ॥

मू.—द्रुघणस्त्वायसाङ्गस्याद्वकमीवो बृहच्छिराः ।

पञ्चाशदङ्गुल्युत्सेधो मुष्टिसम्मितमण्डलः ॥ ३६ ॥

व्या.—द्रुघणो नाम चतुरङ्गुलन्यूनहस्तद्वयमितोनतवक्राग्रस्थूल-
मागयुक्तलोहलगुडः ॥ ३६ ॥

मू.—उन्नामनं प्रजातश्च स्फोटनं दारणं तथा ।

चत्वार्येतानि द्रुघणे वस्त्रितानि श्रितानि वै ॥ ३७ ॥

व्या.—स्फोटनं विदलनकरणम् । श्रितान्याश्रितानि ॥ ३७ ॥

मू.—तोमरः काष्ठकायस्स्याल्लोहशीर्षस्तुगुच्छवान् ।

हस्तत्रयोन्नताङ्गश्च रक्तवर्णस्त्ववक्रगः ॥ ३८ ॥

व्या.—तोमरो नाम लोहशल्क्यमत्युत्तकौशेयगुच्छयुक्तत्रिहस्तोन्नत-
रक्तकाष्ठम् । तुगुच्छवान् कौशेयनिर्मितगुच्छवान् । अवक्रगः
ऋजुगतिः ॥ ३८ ॥

मू.—उद्धानं विनिवृत्तिश्च वेषनश्चेति तत्त्रिकम् ।

वस्त्रितं शस्त्रतत्त्वज्ञाः कथयन्ति नराधिपाः ॥ ३९ ॥

व्या.—उद्धानं उर्ध्वतोलनम् । विनिवृत्तिः पश्चात्सरणम् । वेषनं
कृन्तनम् । तत्त्रिकं तोमरवृत्ति च तत् त्रितद्बुद्ध्यावच्च तादृशं
वस्त्रितम् ॥ ३९ ॥

मू.—नलिका ऋजुदेहा स्यात्तन्वङ्गी मध्यरन्ध्रिका ।

मर्मच्छेदकरी नीला द्रौणिचापशरासनी ॥ ४० ॥

व्या.—नलिका नाम हस्तद्वयोन्नता धमनी । तावदङ्गुलिस्थूला ।
द्रौणिचापाख्या । ऋजुदेहा । अवक्रकाण्डा । तन्वङ्गी । सूक्ष्ममध्य-
रन्ध्रकान्तविरुवती । मर्मभेदनी मर्मकर्तनी । नीला नीलवर्णा । द्रौणिचाप
शराः कौशेयगुच्छग्रथितस्थूलसूच्यः आगन्त अनयोति द्रौणिचापशरासनी
॥ ४० ॥

मू.—ग्रहणं ध्मापनश्चैव स्यूतश्चेति गतित्रयम् ।

तामाश्रितं विदित्वा तु जेनासवान् रिपून्धुषि ॥ ४१ ॥

व्या.—ध्मापनं मुखवायुपूरणम् । स्यूतं ग्रथनम् । आसन्नान्स-
मीपवर्तिनः ॥ ४१ ॥

मू.—लगुडस्मृदमपादस्यात्पृथ्वंसस्थूऋशीर्षकः ।

लोहवद्वाग्रभागश्च हस्तदेहस्तुपीवरः ॥ ४२ ॥

व्या.—लगुडो नाम लोहपदद्वयवद्गजदन्तः । सूदमपादः अघो-
भागकृशः । पृथ्वंसो बृहदूर्ध्वभागः । स्थूऋशीर्षकः स्थूलतत्त्वभागः
॥ ४२ ॥

मू.—दन्तकायो दृढाङ्गश्च तथा हस्तद्वयोजनः ।

उत्थानं पतनञ्चैव पेपणं पोथनं तथा ॥ ४३ ॥

व्या.—पेपणं घर्षणमित्यर्थः ॥ ४३ ॥

मू.—चतस्रो गतयस्तस्य पञ्चमी नेह विद्यते ।

दृढकायः पतिवर्गस्तेन युष्येत शत्रुभिः ॥ ४४ ॥

व्या.—दृढकायो दृढदेहः । तेन लगुडेन ॥ ४४ ॥

मू.—पाशस्सुसूदमावपवो लोहघातुस्त्रिंशोऽङ्गवान् ।

प्रादेशपरिधिस्तीक्ष्णगुल्लिकामरणाशितः ॥ ४५ ॥

व्या.—पाशो नाम प्रादेशप्रमाणलोहतन्तुराचिनस्तीक्ष्णगुल्लिकापत्तोद्गन्धन-
विशेषः । सूदमावपवः सूदमतन्तुः । लोहघातुः लोहवृष्टिः ।
नीलवर्णवान् । प्रोदशपरिधिः प्रादेशमात्रविस्तृतिः । तीक्ष्णगुल्लिका-
रूपाण्येवापरणानि । तैराशितः ॥ ४५ ॥

मू.—प्रसारणं घेष्टनञ्च कर्तनञ्चेति ते त्रयः ।

योगः पाशाग्निता लोके पाशाः क्षुद्रसमाग्निता ॥ ४६ ॥

व्या.—योगाः वस्तिनानि । क्षुद्रसमाग्निताः भिल्लपुलिः प्रादिनीच-
समीपवर्तिनः ॥ ४६ ॥

मू.—चक्रं तु पुण्डलाकारमन्ते स्वश्रसमाचिनम् ।

नीलसलिलवर्णं तत्प्रादेशद्वयमण्डलम् ॥ ४७ ॥

व्या.—चक्रं नाम मध्यरन्ध्रयुक्तपुण्डलाकाराग्रानिनीललोहफलकम् ।
स्वश्रं । अरं भाग इत्यर्थः । स्वाग्नि तेन समन्वितं । नीली
तन्नामिका काचन लता । तस्यास्मल्लिख्यमतिनीलमिति प्रसिद्धम् । तद्वर्णम्
॥ ४७ ॥

मू.—ग्रथनं भ्रामणश्चैव क्षेपणं पङ्क्तिर्तनम् ।

दलनं चेति पथैव गतयश्चक्रसंश्रिताः ॥ ४८ ॥

व्या.—ग्रथनं योजनं तर्जन्वामित्यर्थः ॥ ४८ ॥

मू.—दन्तकण्टकनामा तुं लोहकण्टकदेहवान् ।

अग्रे पृथुस्तूक्ष्मपुच्छश्राद्धारकनिभाकृतिः ॥ ४९ ॥

व्या.—दन्तकण्टको नाम बाणप्रत्युत्तफट्ठरविशेषः । लोहकण्टक-
देहवान् उभयपार्श्वप्रत्युत्तदिग्गलोहकण्टकाकारयुक्तः । अङ्गारकनिभाकृति-
रग्निवर्णः । अनेन ज्ञायने ताम्रफल्गु इति ॥ ४९ ॥

मू.—बाहुजतस्तुत्तरुश्च दण्डकायोऽप्रलोचनः ।

पातनं ग्रथनश्चेति द्वे गती दन्तकण्टके ॥ ५० ॥

व्या.—स्तुत्तरुस्तर्मवीर्यमुष्टिः दण्डकायः फलदाधारदण्डप्रधानः
॥ ५० ॥

मू.—मुमुण्डी तु वृद्धन्विर्बृहद्देहस्तुत्तरुः ।

बाहुत्रयस्तुत्तरेषः कृष्णतर्पोग्रवर्णवान् ॥ ५१ ॥

व्या.—मुमुण्डी नाम हस्तत्रयोदशतर्पण्युत्तस्तुत्तरुतवकदारुः ।
कृष्णतर्पोग्रवर्णवान् नीलाहिवद्वयङ्गुनीलवर्णवान् ॥ ५१ ॥

मू.—यापनं घूर्णनश्चेति द्वे गती तत्समाश्रिते ।

मुक्ता ह्येते समारूपाता नृपामुक्तानयो शृणु ॥ ५२ ॥

। इति वैशम्पायननीतिप्रकाशिकायां मुक्त्युधनिरूपणं नाम
चतुर्थस्तर्गः ।

व्या.—यापनं भ्रमणम् । घूर्णनं मूर्च्छाजनकत्वम् । मुक्ता मुक्ता-
ख्याद्यपादप्रतिपादिताः ॥ ५२ ॥

॥ इति श्रीसीतारामकृपायां नीतिप्रकाशिकातत्त्वविद्वतो
चतुर्थस्तर्गः ॥

अथ पञ्चमस्सर्गः

(अमुक्तायुधनिरूपणम्)

मू.—अमुक्तप्रथमं वज्रं वक्ष्यामि तव तच्छृणु ।

अप्रमेयबलं वज्रं कामरूपधरश्च तत् ॥ १ ॥

व्या.—अमुक्तायुधेषु प्रथमं वज्रं विशिनष्टि ब्रह्मा । वज्रं नाम शतको-
टीकाण्डप्रस्पृष्टातिव्यूहसमावृतवज्रादिनवरत्नरवचिततसरुसाहितमायुधम् ।
अप्रमेयबलं निरुपमसारम् । कामरूपधरम् इन्द्रेच्छानुरूपाकारकरण-
सामर्थ्यवत् ॥ १ ॥

मू.—दधीचिपृष्ठास्थिजन्यं सर्वतेजःप्रशामकम् ।

वृत्रासुरनिपातार्यं दैवतेनोपबृंहितम् ॥ २ ॥

व्या.—सर्वतेजःप्रशामकं रिपुसर्वायुधसामर्थ्यनाशकं । दैवं सकलदे-
वसंबन्धि यत्तेजस्तेनोपबृंहितं वर्धितम् ॥ २ ॥

मू.—कोटिसूर्यप्रतीकाशं प्रलयानलसन्निभम् ।

योजनोत्सेधदंष्ट्राभिर्बिह्वया चातिघोरया ॥

कालरात्रिनिकाशं तच्छतपर्वसमावृतम् ।

पञ्चयोजनविस्तारमुन्नतं दशयोजनम् ॥ ४ ॥

आसिमण्डलसंवीतं परितस्तीक्ष्णकोटिमत् ।

तडिद्राक्ष्व पृथुना स्वरुणा च विराजितम् ॥ ५ ॥

चालनं धूननञ्चैव छेदनं भेदनं तथा ।

वल्गितानि च चत्वारि सदा वज्रं श्रितानि धै ॥ ६ ॥

व्या.—योजनोत्सेधयुक्ताभिः योजनप्रमाणौन्नत्यसाहिताभिः । उपल-
क्षितमिति शेषः ॥ ३ ॥

कालरात्रिर्नाम सकलजगत्संहर्त्री देवता । तथा निकाशं समानं ।
शतपर्वभिस्समावृतं युक्तम् । पञ्चयोजनप्रमाणाविस्तृतिमत् ॥ ४ ॥

असिमण्डलैः खड्गसमूहैः । संवीने परितो मण्डलाकारेण शास्त्रोप-
शाखितया समावृतम् । पारेतस्समन्तान् । तीक्ष्णकोटिमत् सिताश्रीमन् ।
तटिदिग्ध गौरं पीतवर्णवदित्यर्थः । पृथुना तादृशभारोद्धहनसमर्थेन ॥ ५ ॥

वह्निगतानि चेत्यत्र चकारादपरिमितवह्निगतानि ज्ञेयानि ॥ ६ ॥

मू.—ईली हस्तद्वयोत्सेषा वरत्ररहितस्तरुः ।

इयामा भुमाग्रफल्का पञ्चांगुलिसुविस्तृता ॥ ७ ॥

व्या.—ईली नाम हस्तद्वयान्ततपञ्चांगुलिविस्तृताग्रविशालवरत्राण-
रहितमुष्टियुक्तखड्गविशेषः ॥ ७ ॥

मू.—सम्पातं समुदीर्णञ्च निग्रहप्रग्रहौ तथा ।

इलीभेतानि चत्वारि वह्निगतानि श्रितानि वै ॥ ८ ॥

परशुस्मृद्धमयाष्ठि स्याद्विशालास्यः पुरोमुखः ।

अर्धचन्द्राग्रकोटिस्तु मलिनाङ्गस्फुरन्मुखः ॥ ९ ॥

स्तरुपादस्ताशिखरो बाहुमात्रोन्नताकृतिः ।

पातनं छेदनञ्चेति गुणौ परशुमाश्रितौ ॥ १० ॥

पुरोमुखः धारामदेशान्तशीर्षः । अर्धचन्द्रवह्णोहफलकयुक्तस्तरुयुन-
लोहमयद्विहस्तोत्सेषायुनायुधविशेषः । स्फुरन्मुखो द्योतमानास्यः ॥ ९—१० ॥

मू.—गोशीर्षं गोशिरःप्रख्यं प्रसारितपद्द्वयम् ।

अघस्तादाकृयन्त्राव्यमूर्ध्वार्धयःफलकाशितम् ॥ ११ ॥

व्या.—गोशीर्षं नाम दारुयन्त्रप्रत्युप्तत्रिकोणलोहफलिहायुक्तषोडशा-
ङ्गुल्युन्नतमायुधम् । गोशिरःप्रख्यं शृङ्गगोमुलाकारम् ॥ ११ ॥

॥—नीललोहितवर्णं तत्त्रिराश्रि च सुसंस्तरु ।

षोडशाङ्गुल्युन्नतञ्च तीक्ष्णाग्रं पृथुमध्यकम् ॥ १२ ॥

व्या.—नीललोहितवर्णनग्रे नीलवर्णयुक्तम् । अघस्ताद्रकवर्णम् ।
तत्त्रिराश्रि परितः कोणत्रये तीक्ष्णशरासहितम् ॥ १२ ॥

म.—सत्कृत्य मनवे दत्तं मेढन्द्रेण समुद्रिकम् ।

प्रमुत्त्वमूचके लोके राज्ञां गोशोर्षमुद्रिके ॥ १३ ॥

व्या.—मुद्रिका साक्षरोर्मिका । अङ्गुलीवमिति यावत् ॥ १३ ॥

मू.—मुष्टिग्रहः परिक्षेपः परिधिः परिक्रान्तनम् ।

चत्वार्येतानि गोशोर्षे वलितानि प्रचक्षते ॥ १४ ॥

व्या.—परिधिः परितः क्षतानिभित्तं शत्रुदेहार्पणम् ॥ १४ ॥

मू.—अतिषेदुस्तमारुगता हस्तोन्नत्यप्रमाणम् ।

अतलव्रतरुयुता श्यामा कोटित्रयाश्रिता ॥ १५ ॥

व्या.—अतिषेदुका नाम हस्तप्रमाणलुरिका । कोटित्रये पादयोर्विश्रान्ति
चेत्यर्थः । अश्रिषारा यस्यास्ता कोटित्रयाश्रिता ॥ १५ ॥

मू.—अङ्गुलिद्वयविस्तीर्णा आसन्नरिपुधातिनी ।

मेखलाग्रयिनी सा तु प्रोच्यते खड्गपुत्रिका ॥ १६ ॥

व्या.—आसन्नास्तभीपर्वानो ये रिपवस्तान् घातयन्ति तथा ॥ १६ ॥

मू.—मुष्ट्यग्रग्रहणधैर्य पाटनं कुन्तनं तथा ।

वलितत्रयवत्येषा सदा धार्या नृपोत्तमैः ॥ १७ ॥

लविवं भुमगायं स्यात्पृष्ठे गुरु पुरश्चितम् ।

श्यामं पद्मागुलिध्यामं सार्धहस्तसमुन्नतम् ॥ १८ ॥

स्तम्भः गुरुणा नङ्गं मद्विषादिनिर्गतम् ।

बाह्व्योद्यमक्षेपी लवित्रे वणिगते मने ॥ १९ ॥

व्या.—लवित्रं नाम मद्विषादिवर्जितयोग्यः परितः पद्मागुलिविस्तृतः
सार्धहस्तसमुन्नत खड्गः । भुमगायं रः स्मारभ्यामपयन्तं नतः कापो यस्य
तत् । पृष्ठभागे गुरु स्थूलम् । पुरः उदे दितं तदिष्टम्
॥ १७—१९ ॥

म.—आमन्तरो मन्थिपादस्यार्धपद्मौर्लब्धस्तम्भः ।

भुमहस्तोदरतितः श्यामवर्णो द्विहस्तकः ॥ २० ॥

व्या—आस्तरो नाम गलकर्तनयोभ्यवृहदङ्कुशः । ग्रन्थिपदः
जम्बीरमात्रमिनलोहग्रन्थियुक्तमूलः । पुमहस्तो नतकरः । उदराशितः
अघस्तीक्ष्णः ॥ २० ॥

मू—भ्रामणं कर्षणश्चैव त्रोटनं तत्त्रिवल्लिगतम् ।

ज्ञात्वा शत्रून् रणे हन्याद्वार्यस्सादिवदातिकैः ॥ २१ ॥

व्या—त्रोटनं कर्तनम् । सादिनो गजारोहाः ॥ २१ ॥

मू—कुन्तस्त्वधोमयाङ्गस्यार्चक्ष्णशृङ्गप्पडाश्रिमान् ।

पञ्चहस्तममुत्सेधो वृत्तपादो भयङ्करः ॥ २२ ॥

व्या—कुन्तो नाम वर्तुलाकारपादयुक्तपञ्चहस्तोन्नततीक्ष्णाग्रलोहदण्डः ।
पडाश्रिमान् हस्तप्रमाणाग्रभागे पट्कोत्तवान् ॥ २२ ॥

मू—उड्डीनमवडीनश्च निडीनं भूमिलीनकम् ।

तिर्यग्ग्लीनं निखातश्च पण्मागः कुन्तमाश्रिताः ॥ २३ ॥

व्या—उड्डीनमूर्ध्वछवनम् । अवडीनमधःपुत्रनम् । निडीनं पार्श्व-
छवनम् । भूमिलीनकं हस्ताभ्यां शिरसा च भूमिपर्शनम् । तिर्यग्ग्ली-
नं पार्श्वभ्यां भूमिस्पर्शः । निखातं कुन्तनम् ॥ २३ ॥

मू—रथूगस्तु रक्तेहस्यात्समीपदृढपर्वरुः ।

पुम्प्रमाणं श्रुजुतस्मिन्प्रमणं पातनं द्वयम् ॥ २४ ॥

व्या—रथूगो नाम समीपपर्वसाहितपुरुषप्रमाणोऽनतहस्तरथूलवेषुदण्डः
॥ २४ ॥

मू—प्राप्तस्तु सप्तहस्तस्यादौन्नत्येन तु वैणवः ।

लोहशीर्षस्तीक्ष्णपादः कौशेयस्तच्चोक्षितः ॥ २५ ॥

व्या—प्राप्तो नाम मूलाग्रयोर्लोहशल्ययुक्तसप्तहस्तोत्सेधयुतरक्तवेषु-
दण्डः । कौशेयानि क्रिमिकौशेयसूत्राणि । तैर्निर्मितो यः स्तवरुः
पुङ्खस्तेनाक्षितः शल्याधोमागालङ्कृतः ॥ २५ ॥

मू—आकर्षश्च विक्रपश्च घूननं वेधनं तथा ।

चतस्र एता गतयो रक्तप्राप्तं समाश्रिताः ॥ २६ ॥

पिनाहस्तु निशीर्षस्यास्तिताग्रः क्रूरलोचनः ।

कास्यन्नायो लोहशीर्षश्चतुर्हस्तप्रमाणवान् ॥ २७ ॥

ऋक्षरोमस्तवकसल्लीवल्लयश्रीषदेहवान् ।

धूननं श्रोतनचेति निशूलं द्वे श्रिने गवी ॥ २८ ॥

व्या—पिनाशो नाम लोहमयत्रिशिर्षयुतकांस्यदण्डस्यूनसल्लीवल्लयसमेत-
ऋक्षरोमस्तवकयुक्तहस्तचतुष्टयोनतकास्याधोभागयुतदण्डः । 'पिनाको-
ऽस्त्री रद्रचापे पातुवर्षत्रिशूलयः' इति मेदिनी । कास्यकङ्कणका तप्तु सल्ली-
वल्लयसंमितम् इति च मेदिनी ॥ २७—२८ ।

मू.—गदा शैवयायसमयी शतारष्ट्रयुशीर्षका ।

शङ्कुप्रावरणा घोरा चतुर्हस्तसमुन्नता ॥ २९ ॥

व्या.—गदा नाम बृहद्भ्रूयुशीर्षयुक्ता चतुर्हस्तोन्नतदृढास्तरुयुताति-
गुरुलोहदण्डः । शतारष्ट्रयुशीर्षका शतकोणयुक्तबृहद्भ्रूयुशीर्षकाशङ्कुप्रावरणा
अग्रे लोहशङ्कुप्रत्युष्ठा ॥ २९ ॥

मू.—रथाक्षमात्रकाया च द्विरिटाक्षितमस्तका ।

सुवर्णमेखला गुप्ता गजपर्वतभेदिनी ॥ ३० ॥

व्या.—सुवर्णमेखला महारजतपट्टवद्धा ॥ ३० ॥ ।

मू.—मण्डलानि विचित्राणि गतप्रत्यागतानि च ।

अस्त्रयन्त्राणि चित्राणि स्थानानि विविधानि च ॥ ३१ ॥

व्या.—अस्त्रयन्त्राणि अस्त्रवदग्न्यादिनिर्माणप्रयुक्तपेरणानि । विचि-
त्राण्डाश्चर्जन्मर्यानि विलक्षणोपदेशानि ॥ ३१ ॥

मू.—परिमोक्षं प्रहाराणां वर्ज्यं परिधावनम् ।

अभिद्रवणमाक्षेपमवरयानं सविग्रहम् ॥ ३२ ॥

वर्जनं व्यसनम् । परिधावनं पृष्ठपलादनम् । अभिद्रवणं
शत्रूद्देशेन द्रुनगमनम् । आक्षेपं भोनिजननार्थं समूहद्रव्यगमनम् । विग्रह-
शत्रुदेहमेहनकरणम् ॥ ३२ ॥

मू.—परावृत्तं सान्निवृत्तमवच्छ्रितमुपपुत्रम् ।

दक्षिणं मण्डलमेव सव्यं मण्डलमेव च ॥ ३३ ॥

व्या.—परावृत्तं पृष्ठभ्रमणम् । सान्निवृत्तं पुरो भ्रमणम् । अवपुत्रं स्वोपरि शत्रोः प्लवनम् । उपपुत्रं शत्रूपरि स्वप्लवनम् । दक्षिणमण्डलं प्रदाक्षेणकरणम् ॥ ३३ ॥

मू.—आविद्धं प्रविद्धञ्च स्फटेनञ्ज्वालनं तथा ।

उपन्यस्तमपन्यस्तं गदामार्गश्च विंशतिः ॥ ३४ ॥

व्या.—आविद्धंभीषदातः । प्रविद्धं प्रबलाघातः । स्फटेनं बाहु-
शब्दकरणम् । ज्वालनं कोपकारणम् । उपन्यस्तं स्वगदोपरि परगदा-
घातग्रहणम् । अपन्यस्तं तद्गदोपरि स्वगदाघातः । अत्रायुधवहितेषु
क्रिञ्चिन् क्रिञ्चिवद्भेदः स्वमत्योन्नेयः ॥ ३४ ॥

मू.—मुद्गरस्सूक्ष्मपादस्स्याद्धीनशीर्षोत्त्रिहस्नवान् ।

मधुवर्णः पृथुस्कन्धश्चाष्टभारगुरुश्च सः ॥ ३५ ॥

व्या.—मुद्गरो नाम स्तरुसहितवृहच्छङ्कुरूपी । ह्रीनशीर्षो विंशतिशिरः
सम्यक्कृत्ताप्रमाण इत्यर्थः । अष्टभारगुरुर्भाराष्टकभितगुरुत्ववान् ॥ ३५ ॥

मू.—सत्सरुर्वर्तुलो नीलः परिध्याकारसम्पितः ।

भ्रमणं पातनञ्चेति द्विविध मुद्गरे श्रितम् ॥ ३६ ॥

व्या.—नीलः कृष्णदारुनिर्मितत्वात् । सत्सरुरेकरसम्पितमण्डलः ।
तद्धस्तक्रमेण द्विचतुःपञ्चमितपरिविरिते ज्ञेयः ॥ ३६ ॥

मू.—सीरो द्विवक्रो विशिखो लोहपट्टमुखः कृपन् ।

पुष्पमाणस्तिग्धवर्णस्त्वाकर्षविनिपातवान् ॥ ३७ ॥

व्या.—सीरो नाम हलः । विशिखविशखाराहितः । कृपन् कर्षण-
सामर्थ्यवान् ॥ ३७ ॥

मू.—मुसलं त्वक्षिशर्पाभ्यां करैः पादैर्विवर्जितम् ।

मूले चान्तेऽतिसम्बन्धः पातनं पोथनं द्वयम् ॥ ३८ ॥

व्या.—मुसलं प्रसिद्धः ॥ ३८ ॥

मू — पट्टिश पुम्प्रमाणस्यादिद्व्यधारास्तीक्ष्णशृङ्गक ।

हस्तत्राणसमायुक्तमुष्टि खड्गसहोदर ॥ ३९ ॥

व्या — पट्टिशो नाम ऋजुनेद्रोभयगार्धधारासहितहस्तत्राणसमे-
तस्तरुयुतवद्भविशेष । खड्गसहोदरस्तद्वलिनवान् ॥ ३९ ॥

मू — मौष्टिक सुत्सरु देय प्रादेशोन्नतिपूषितम् ।

मिताग्रमुन्नतग्रीव पृथूरतित तथा ॥ ४० ॥

व्या — मौष्टिक नाम मष्टि दस्तधार्या छुरिका । सुतमचीनमुष्टि
युक्त य त सुत्सरुच्यते । “त्सरु खड्गादिमुष्टिभ्यादि”त्यमर ।
पृथूरतितमुन्नतोदरभागधरावत् ॥ ४० ॥

मू — मण्डलानि विचित्राणि स्थानानि विविधानि च ।

गोमूत्राणि चित्राणि गतप्रत्यातानि च ॥ ४१ ॥

व्या — विचित्राणि मण्डलानि चारीकरणस्वण्डमहापण्डलाख्यमण्डल
मेदान् । तानि तु — “एतदप्रचारेण चारीतज्ञ तु मण्डलम् ।
द्विपादक्रमण यत्र करणाख्य तु मण्डलम्” करणानाञ्च सयोगात्स्वण्ड-
मण्डलमीरितम् । स्वण्डैस्त्रिभिश्चतुर्भिर्वा महामण्डलमुच्यते” इति
मा तोक्तानि । विविधानि स्थानानि । “वैष्णव समपादश्च वैशाख
मण्डलस्तथा । प्रत्यालीढमनालीढ स्थानान्येनानि घण्णणाम्” ॥ इति भारत-
शास्त्राक्तानि । एतानि पादयो पूर्वाग्रक्षिपानिर्यग्विसेपादिविद्यासवि-
क्षेपकृपाणीत्यर्थ । गोमूत्ररेखरूपगुटिगमनानि । चित्राणि गतप्रत्या-
तानि नानाप्रकारोपसर्पणापसर्पणानि ॥ ४१ ॥

मू — निरश्रान्निगतापेय तथा वक्रगतानि च ।

परिमोक्ष प्रहाराणा वर्जन परिषावनम् ॥ ४२ ॥

व्या — निरश्रान्निगतापेय तथा वक्रगतानि । सव्यापसव्यसपरणानि ।
प्रहाराणां परेदत्तप्रहाराणां परिमोक्ष स्थानचक्रनादिना व्यर्थीकरणम् ।
वर्जन स्वप्रहारवैफल्यपदकस्थाने तद्वर्जनम् । परिषावनमेकस्य विष्टतः
परितो पावनम् । भ्रमणमित्यर्थ ॥ ४२ ॥

मू.—अभिद्रवणमाछारमवस्थानं सविग्रहम् ।

परावृत्तमपावृत्तमपद्रुतमवप्लुतम् ॥ ४३ ॥

उपन्यस्तमपन्यस्तमाघातं स्फालनं तथा ।

एतानि वल्लितान्याहुर्मौष्टिके नृपसत्तम ॥ ४४ ॥

व्या.—अभिद्रवणमाभिमुख्येन शीघ्रगमनम् । आछावभीपङ्गमनम् । अवस्थानं यद्वायद्वाऽवस्थितिः । सविग्रहं विगृह्यामिमुख्यनोवस्थानम् । परावृत्तं पराङ्मुखगमनम् । अपावृत्तं पार्श्वतोऽपसरणम् । अपद्रुतं परस्परजान्वादिग्रहायावनतकायतया घावनम् । अवप्लुतं मण्डकवदुत्प्लवनम् ॥ ४३ ॥

उपन्यस्तं प्रसारितशत्रुबाहुग्रहणम् । अपन्यस्तं प्रतिभटबाहुग्रहणार्थं स्वबाहुप्रसारणम् । आघातं शत्रुभुजेन साकं स्वभुजाघातः । स्फालनमूहभुजयोश्चाशब्दकारणम् । मौष्टिक इति तथाविधायुधकाणकपुञ्जे एतानि वल्लितानीत्यन्वयः ॥ ४४ ॥

मू.—परिधौ वर्तुलाकारस्तालमात्रस्तुतारवः ।

बलैकसाध्यसम्पातस्तरिम्न ज्ञेयो विषक्षगैः ॥ ४५ ॥

व्या.—परिधौ नाम वृहत्कवाटोढाटनप्रतिबन्धकार्यगलविशेषः । “परिधौ योगमदस्स्यान्मुद्ररोऽर्गलघातयो” इति विश्वः । वर्तुलाकारः कोटिरहितः । तालमात्रश्चतुर्हस्तभ्रमाणोज्ञातिमान् । “चतुर्हस्ततालमानः” इति वैजयन्ती । तुतारवो हृदयृक्षजन्यः । बलैकसाध्यसम्पातः महाबलमात्रनिर्वाह्यगतनाख्यवर्जितवान् ॥ ४५ ॥

मू.—मयूखी कृतयाष्टिः स्यान्मुष्टियुक्ता नरोन्नता ।

क्रिडिणीसंवृता चित्ता फलिकासहचाणि ॥ ४६ ॥

व्या.—मयूखी नाम क्षुद्रयष्टिकासहितस्तथ्युतनरोन्नतयेणुदण्डः । फलिका नेत्रत्वङ्निर्भरखेटकम् । तथा सहचरतीति तथा । ‘फलिका नेत्रविदलप्रथिताघातवारिणी’ इति केशवः ॥ ४६ ॥

मू.—आयातश्च प्रतीघातं विघातं परिमोचनम् ।

अभिद्रवणमित्येने मयूस्दी पञ्च संश्रिताः । ४७ ॥

व्या —“प्रतिघातं प्रतीघातमिति” द्विरूपकारः । पञ्चयोगा इति शेषः ॥ ४७ ॥

मू.—शतघ्नी कण्ठकयुता कालायसमयी दृढा ।

मुद्रारामा चतुर्हस्ता वर्तुला त्सरुणा युता ॥ ४८ ॥

व्या.—शतघ्नी नाम शनमेकप्रयागेन हन्तीति वृत्तव्या लोहकण्ठकं प्रत्युप्तकालायसमयमुद्रारामा गदा ।

“शतघ्नी च चतुर्हस्ता लोहकण्ठाकिनी गदा” इति वैजयन्ती ॥

“शतघ्नी च चतुर्हस्ता लोहकण्ठकताञ्जिता । यष्टि” इति केशवश्च ॥

“चतुष्क, षिकविंशत्या स्वद्रुलैस्त फल्पना ।

सहस्रैरष्टभि रूयान हस्तकै कोशमानकम् ॥”

इति त्रिराण्डशेष । कालायसमयी अश्मसारविहारा । कालायसं दृढ-
लोहः । “कालायसश्चाश्मसारो दृढद्वेदिमुलोहक” इति केशवः । त्सरुणा
मुष्टिना ॥ ४८ ॥

मू.—गदा वह्निगतवत्येषा मयेति कथिता तव ।

अमन्यमुक्तायुधानि विंशतिर्नृपसत्तम ॥ ४९ ॥

व्या —गदाया यानि वह्निगतानि तावद्वह्निगतवत्येषा शतघ्नी । इति-
शब्दसमाप्तिवाचकः । ४९ ॥

मू.—मुक्तामुक्तपदोक्तानि द्वाविंशदिति निर्णयः ।

वद्वणा निर्मिनः राक्ष पृथक् ते परिधीर्हितः ॥ ५० ॥

व्या.—मुक्तामुक्ताख्ये द्वे पदे । तयोरुक्तानिनि पूर्वोक्तप्रकारेण
द्वाविंशदायुधानि शेषः । ते जनमेजयाम्पत्यस्य सन् । पृथक् द्वाविंशदा-
युधाधिकतया ॥ ५० ॥

मू.—एतानि विरुर्नि यान्ति युगपर्यायतो नृप ।

देहदर्श्यानुसारेण तथा बुद्ध्यनुसारत ॥ ५१ ॥

यन्त्राणि लोहसीतानां गुलिकाक्षेपकाणि च ।

तथा चोपलयन्त्राणि कृत्रिमाण्यपराणि च ॥ ५२ ॥

कूटयुद्धसहायानि भविष्यन्ति कलौ नृप ।

व्या.—एतानि खड्गेन सह त्रयास्त्रिशतसंख्याकानि ।
विकृति रूपाकारसामर्थ्यभेदरूपा । युगपर्यायतस्त्रेतादिव्यत्यासान् ।
बुद्धयनुसातशूरबुद्धयनुरोधेन ॥ ५१ ॥

लोहसीतानां गुलिकाक्षेपकाणि यन्त्राणि । बहुलोहानिर्मित-
सङ्घर्जनलिकारूपणि । “चूर्णः क्षोदे च पिष्टे च शकले
पांसुस्त्वयोः । लोहापिसारिके चैव पुष्पधूपे च दध्नतः” इति
केशवः । उपलयन्त्राणि पाषाणाक्षेपकाणि । अपराणि तेतुशलाका-
दीनि ॥ ५२ ॥

कूटयुद्धं सङ्कुलयुद्धम् ॥

मू—तप्ततैल सर्जरसो गुडलालोम्रधालुका ॥ ५३ ॥

मधु साशीविषघटाब्जिद्विशानि बृहन्छिलाः ।

क्रकचा घूमगुलिकास्तुषाङ्गारादिकं तथा ॥ ५४ ॥

अधर्मष्टब्धया चैतानि भविष्यन्त्युत्तरात्तरम् ।

साधनानि महीपाल कूटयुद्धान्तिकाक्षिणाम् ॥ ५५ ॥

व्या—तप्ततैल कथिततैलम् । गुडलाला सद्रवगुडम् । उम्रधालुका
तप्ततिकाता ॥ ५३ ॥

मधु क्षौद्रम् । साशीत्रिषष्टः ससर्पकलशः । बडिशं दन्तोत्पाटक-
शङ्खविशेषः । कीलकवाच्या बृहन्छिलाः पृथूपलाः । क्रकचाशरपत्राणि ।
घूमगुलिका घूमचूर्णगुलुच्छानीति यावन् । “अन्तरुद्धनसारं यत्तद्गुलुच्छ-
मुदाहृतम्” इति वामनः । शत्रुनस्मर्देषु स्वरफुटनेन घूमोत्पादक
क्रिष्टचूर्णमधूपाः । तुषाङ्गारादि मुर्मुराग्यादि । एतत्सम्पादनं राज्ञां
दुर्नातोदकः शत्रुदेहोपरि क्षेपतत्पाद-
स्वरुनादिना तदपसारणार्थम् ॥ ५४ ॥

अधर्मस्य वृद्ध्या धर्मस्य हासेन चत्यर्थ । कूटयुद्धाद्वाक्षिणामे
नानि साधनानि । उत्तरोत्तरं त्रेताद्वापरकलियु मन्त्रिप्यतीत्यन्वय ॥
५५ ॥

मू—हूणा पुलिन्दाश्वरा बर्वरा पल्लवाशका ।
मालवा कोंकणा द्यान्घ्राश्रोला पल्लवा सरेगला ॥ ५६ ॥
म्लेच्छा गोयोनयश्चान्दे चण्डालाश्चपचा खला ।
भविष्यता ललेत्याश्च किराता उकुरास्तथा ॥ ५७ ॥
पापा ह्येते कथं धर्मं वेत्स्यन्ति च वियोनय ।
साङ्ख्यदोषनिरता भविष्यन्त्यधमे युगे ॥ ५८ ॥

व्या—हूणाद्यत्यजादिभ्यः धर्मज्ञाने सामर्थ्याभावात् कथयितुं
तान्निर्दिशति हूणा इत्यादिना ॥ ५६ ॥

गोयोनय नन्दिन्युद्धत ॥ ५७ ॥

वियोनयो विरज्योनिजन्या ।

धर्माज्ञानं करणमाह साङ्ख्यदोषं विरोधयान्तिपर्कजन्यदोष ।
तस्मिन्निता असत्ता । तथा च दुष्टानां न धर्मवृद्धिरिति भावः ।
साङ्ख्यदोषतृपला इति पाठे साङ्ख्यदोषेणान्यधर्माधर्मविरणमत्य-
वायेन तृपला धर्मलेपका । 'दृपो हि मगवान् धर्मस्तस्य च
शुरुन दलम् । तृपल न विदुर्देवास्तस्माद्धर्मं न लोपते' इति मनु ॥ ५८ ॥

मू इत्येतत्स्थितं दत्तं मया लोकार्हातृविणे ।

तुभ्यं शुश्रूषते धर्मान् किं मयि कथयाम्यहम् ॥ ५९ ॥

इति वैशम्पायननीतिप्रकाशिकायाममुक्तयुधनिरूपण
नाम पञ्चमस्तर्ग ॥

व्या—स्वोक्तिं निषमयानि प्रक्षा इतीति ॥ ५९ ॥

नितिश्रीगीतारामकृताया नीतिप्रकाशिकायामन्वविद्वत्
पञ्चमस्तर्ग ॥

अथ पष्ठस्सर्गः

(सेनानयनकथनम्)

मू.—अथ व्यूहान्प्रवक्ष्यामि शत्रुसैन्यप्रमर्दनान् ।

बलाङ्गासद्गुलार्थाय शत्रुसम्भोहनाय च ॥ १ ॥

व्या.—व्यूहान् बलविन्यासान् । “व्यूहस्तु बलविन्यासः” इत्यमरः ।
बलाङ्गानां रथगजनुरगपातिरूपाणाम् । असद्गुलार्थायासम्प्रमर्दननिमित्तम् ।
॥ १ ॥

मू.—त्वशवत्युपचयं ज्ञात्वा रिपुव्यसनमेव च ।

शत्रोस्त्रिगुणसैन्येन व्यूह्य सेनामारिं व्रजेत् ॥ २ ॥

व्या.—उपचयं वृद्धिम् । व्यसनमपचयम् । शत्रोस्तत्सम्बन्धिनः ।
सैन्येन सेनास्थजनसमूहेन । व्यूह्य योजयित्वा ॥ २ ॥

मू.—दण्डो भोगोऽसंहतश्च मण्डलव्यूह एव च ।

व्यूहाश्चत्वार एवैते तेषु भेदान् बर्णीयहम् ॥ ३ ॥

व्या.—व्यूहाः मुख्यव्यूहा । भेदानवान्तरव्यूहान् ॥ ३ ॥

मू.—प्रदरो द्दकस्तत्यश्चापस्वक्षिरेव च ।

सुप्रतिष्ठोऽप्रतिष्ठश्च स्थेनो विजयसञ्जयौ ॥ ४ ॥

विशालो विजयस्तुचीरगुणोऽकर्णश्चमूर्खः ।

सुखास्यो विजयश्चेति द्दकस्तप्तदशस्तकः ॥ ५ ॥

व्या.—प्रथमोद्दिष्टदण्डव्यूहस्य सप्तदशावान्तरभेदानाह द्दकस्याम्
॥ ४—५ ॥

मू.—गोमूलिका हंसिका च सञ्चारी शकटस्तथा ।

एवं वरपतन्तीति भोगभेदास्तु पञ्च वै ॥ ६ ॥

व्या.—भोगव्यूहस्य पञ्चविधत्वमाहैतेन ॥ ६ ॥

मू.—अर्धचन्द्रकटदारो वज्रशर्कटस्तथा ।

शृङ्गी च कारुपादी च गोधिक्रेतपरस्मृतः ॥ ७ ॥

अमंहतप्याद्विषः स्यादित्याहुर्व्यूहकोविदाः ।

सर्वपद्रो दुर्मयश्च मण्डलोऽपि द्विषा इति ॥ ८ ॥

व्या. — असेहतव्यूहस्य षड्विषत्वमाहार्षचन्द्रेत्यादिना सार्धश्लोकेन । अपारस्तृतीय मण्डलद्विविध्य सर्वमद्रेत्यादिना । इतीति मुख्यव्यूहभेदाः ॥ ८ ॥

मू. — वराही मकरव्यूहो गारुडः कौच एव च ।

पद्याद्याश्चाङ्गवैकल्यादेतेभ्यस्ते पृथक् स्मृताः । ९ ॥

व्या. — अङ्गवैकल्यान् रथगजादिभेनाङ्गस्य व्यत्यासेन । रादित्याद्या प्रदरादित्रिंशद्वैदभिन्नेभ्यः । पृथग्भिन्नाः ॥ ९ ॥

मू. — रक्षो देवमनुष्याणां बुद्धिवैचित्र्यनिर्मिताः ।

व्यूहास्सहस्रशो राजानिति ज्ञेया मनीषिभिः ॥ १० ॥

व्या. — रक्षपदं दैत्यदानवमूप्रेतापिशाचासुरोपलक्षकम् । देवपदं गन्धर्वाकिन्नराकिंपुरुषासिद्धाविद्याधरोपलक्षकम् । इति मनीषिभिर्ज्ञेया इति योजना ॥ १० ॥

मू. — उर वक्षी च पक्षी च मर्त्यं पृष्ठं प्रविग्रहः ।

कोटी च व्यूहशस्त्रज्ञैस्तत्ताङ्गो व्यूह उच्यते ॥ ११ ॥

व्या. — उर इत्युरोमागस्थिव्यूहः । कक्षानुरस्थोभयपार्श्वस्थिव्यूहौ । एतौ द्वावेकतया वा पार्श्वव्यूहयोरग्रे स्थितप्रपक्षापरनामकव्यूहौ कोटी । इमे द्वे एकाङ्गत्वेनेत्येते एवं व्यूहस्य सप्ताङ्गत्वम् ॥ ११ ॥

मू. — अग्रे नागान् रथान्पश्चात्पार्श्वदोस्तुरगात्पङ्कः ।

पदातीन्पृष्ठतो व्यूहे चारयन् विजयी भवेत् ॥ १२ ॥

तत्तत्कार्यानुसारेण रथान्नागास्तुरङ्गान् ।

नरानश्वान् रथान्नागाञ्चरानश्वाञ्चयास्तथा ॥ १३ ॥

व्या. — मेनाङ्गचालनक्रममाह अग्रे इति । अथाग्रे चारयन्निति पूर्वेषां सम्बध्यते ॥ १२-१३ ॥

मू. — जाश्रोत्र भेषपेच्च योजयित्वा ययाक्रमम् ।

देशकालौ निरीक्ष्यैव परिवारस्मन्वितान् ॥ १४ ॥

सर्वाभितारसाहितो यात्रोद्युक्तो नृपोत्तमः ।

प्रचक्रममयो दृष्ट्वा प्रसारे विनियोजयेत् ॥ १५ ॥

व्या.—पक्षयार्थव्यूहौ । एतद्विषयमध्य एकतयेष्टम् । मध्यमुरः पृष्ठतोऽ-
वस्थितमनीकं मध्यम् पृष्ठः मध्यस्यापि पृष्ठतोऽवस्थितं पृष्ठमुच्यते । प्रतिग्रहः
प्रतिष्ठाख्यानिका तद्द्विषतषनुर्व्यवाहितं राजावस्थानं प्रतिग्रहः । षोडशार्ध-
काग्रं नाग्रप्रामे योजयित्वा सज्जान् दृष्ट्वा यथाक्रमं ध्वजपताकागजनेपण-
पूर्वकं । दैशकालौ शत्रुदेशतज्जयकालौ । परिवाराः पावरक्षकाः । तद्युक्तान्
॥ १२—१४ ॥

सर्वाभितारेण युद्धोद्युक्तसैन्येन । सर्वाभितारस्त्वैषस्तर्धसङ्ग्रहना-
र्थकः । इत्यमरः । यात्रा निर्गमपुराजयानम् । यात्रा प्रमज्जनामित्यमरः ।
प्रचक्रमम् परितः प्रचलितसैन्यम् । प्रसार अग्रतो व्याप्तौ । “प्रसार-
स्त्वग्रतो व्याप्तिरिति मेदिनी ॥ १५ ॥

मू.—अभिषेणनमन्विच्छन्नभिक्रममथाचरेत् ।

सङ्गाहिणः कौक्षिकश्च जङ्गलानुगामिनः ॥ १६ ॥

उर्जस्वलान्सायुगीनान्सैन्यमध्ये प्रचारयेत् ।

व्या.—अभिषेणनं सेनया सह शत्रूगिरि गमनम् । “यत्सेनयाभिगम-
नमरौ तदभिषेणन” इत्यमरः । अभिक्रमं निर्भयेन शस्त्रैरभिमुखगमनम् ।
सङ्गाह आयुधरखलनप्रतिबन्धकमणिबन्धबद्धचर्म । स देशामस्तीति ते
तथा । कुक्षिश्चर्मनिर्मितकोशः । तत्रत्यः खड्गः स येषां ते कौक्षिकाः ।
खड्गिनः इत्यर्थः । जङ्गला अतिजवाः । अनुगामिनः युद्धे यथेच्छं
निगमिषवः । “कामं गम्यनुगामिन” इत्यमरः । तानूर्जस्वलान्
बलिनः सायुगीनान्युद्धसमर्थान् ॥ १६ ॥

मू.—उद्धान्तं हारितकषापि घण्टापथचरं भवेत् ॥ १७ ॥

बालान् पोतांश्च कलभान् दिक्कांश्चैषोपवाहकान्

यदोरजटांश्च हलवान् सान्नाशनैव कारयेत् ॥ १८ ॥

व्या.—उद्धान्तं निर्मदं समं । “उद्धान्तनिर्मदा” नित्यमरः ।
हास्तिकं गजव्यूहसमूहम् । “हास्तिकं गजता वृन्द” इत्यमरः ।
घण्टापथः शतघनुः परिणादराजमार्ग इत्यर्थः । अत्र चरं सञ्चारयोग्यं
क्रयोदित्यर्थः । एतेन युद्धकालेऽपि राजमार्गो व्यूहकल्प्या इति भावो
न्यज्यते ॥ १७ ॥

बालान् पथवार्पिकान् । पेतान् दशवार्पिकान् कलभार्पि-
शद्वर्पान् । विकान् विंशतिवार्पिकान् । उपवाहकान् राजवहनोचितान् ।
मदोत्कटानुत्कटमदवनः कलभान् गजाशिशून् । एतान्तान्तर्वानित्यर्थः ।
तान्नाहान्युद्धसन्नद्धान् । क्षारयेदेवेति योजना ॥ १८ ॥

मू—धीतमन्तःपुरेष्वेव पृष्ठचान्वै प्रातिवेशकान् ।

शाखानगरवासाश्च राजधानीवाणिजनान् ॥ १९ ॥

सौविदछान्वर्षवरान् वृद्धान् बालांश्च रोगिणः ।

ससतानक्षिरहितान् पद्मन् व्यङ्गान् सुदुर्बलान् ॥ २० ॥

तथा पुष्परथाश्चैव मद्रासनयुतानपि ।

मक्रियानुपुत्राश्चैव युद्धोपकरणानि च ॥ २१ ॥

ओष्ठागारायुधगरयन्त्रागाराणि यानि च ।

मन्थरान् धान्यशोषश्च यच्चान्यत्कृशदुर्बलम् ॥ २२ ॥

प्रतिग्रहे वातयेद्योषासम्पदहेतवे ।

तरय रक्षाश्च विपिवच्छैः कुर्यान्नराधिपेः ॥ २३ ॥

व्या.—धीतं युद्धासमर्थम् । “धीतमन्तार”मित्यमरः । मन्तःपुरं
राजपतिमहः । पृष्ठचः पृष्ठतोऽवस्थानोचितान् । प्रातिवेशकान-
वशोधयत्यादिदशगणसहायान् । शाखानगरवास्तव्यान् प्रधाननगरसम्पद-
बहिर्बह्यतुच्छग्रामस्थान् । वाणिजनान्यापारिजनान् ॥ १९ ॥

सौविदछाः कम्बुकिनः । वर्षवरान् वृद्धान् । “वृद्धो वर्ष-
वररुद्धा” इत्यमरः । ससतान् दशप्रकर्तनसहितान् । व्यङ्गा-
न्विहटाद्धान् । सञ्चारपतिवन्ध्यायूलवृषगुदशलादुशाद्व्रजत इत्यर्थः
॥ २० ॥

पुष्यरथान्याद्रापात्रोपगोगिरथान् । “असौ पुष्यरथश्चक्रयानं न समराय यत ।” इत्यमरः । मद्रासनानि राजोपवेशयोग्यपीठानि । तद्युत्तनरानिति शेषः । प्रक्रियानुष्ठानम् । प्रक्रियाधिको देवान्ते च तेऽनुष्ठवा अनुगाभिनश्च तान् “प्रक्रिया त्वधितारःस्या” इत्यमरः ॥ २१ ॥

कोष्ठागाराणि वृशूलान्तर्गृहादीनि । यन्त्रागाराणि लोहगुलिका-
क्षेपकनलिकाद्यगाराणि । “मन्थरान् मन्दगामिनः मन्दापी तु मन्थर”
इत्यमरः । धान्यकोशं धान्यागारम् । कृशश्च तदुर्वलश्चति समानाधि-
कत्वेन समासः ॥ २२ ॥ अनिग्रहे बृहत्सैन्यपृष्ठस्वरूपसैन्ये वासयेत् ।
तत्र हेतुः ॥ योधानामसम्पर्दनिमित्तमिति ॥ २३ ॥

मू.—ऊर्जस्वलांश्च जङ्घालानभ्यमित्रियक्षांस्तथा ।

आत्यन्तिकान् स्पशान्दूताश्चैत्रान्तायुगिकांस्तथा ॥ २४ ॥

जैत्रध्वजपताकञ्च स्वगजञ्च महोन्नतम् ।

नासीरे प्रेयवेदेतानूर्जस्वलिर्वैलैस्तह ॥ २५ ॥

व्या.—ऊर्जस्वलान् बलिन । जङ्घालानतिजवान् । अभ्यमित्रिय-
कानाभिमुखेन शत्रूनलं गच्छन्तीति तान् । आत्यन्तिकान्दुष्टे-
यथेच्छगन्तृन् । दूतान्बार्ताहारकान् । जैत्राजंतुं शीलवतः ।
सायुगीनान्युद्धतमर्थान् ॥ २४ ॥

जैत्रो जयशीलो यो ध्वजः केतनापम्पर्यायपताकाधारदारुविशेषः ।
तस्मिन्विद्यमाना पताका वैजयन्ती यस्मिन् सः । तादृशं महोन्नतमप्यु-
न्नतम् । स्वगजे राजहस्तिनिति योजना । नासीरे सेनामुखे ।
“सेनामुखन्तु नासीरमिति” मेदिनी । ऊर्जं धैर्यमेषा तान्यूर्जस्वन्ति ।
वैलैस्तैन्यैः । “वरूयिनी बलं सैन्य” इत्यमरः ॥ २५ ॥

मू.—पुरोगानुचरांश्चैव सहायामिचरांस्तथा ।

पृष्ठाश्च जाहिक्कांश्चैव वेत्रिणोऽनुप्लवास्तथा ॥ २६ ॥

अतिचर्मधराश्चैव शंसकान्धाषास्तथा ।

स्वपुरश्चरवेद्राजा स्वसंरक्षणकारणात् ॥ २७ ॥

व्या—पुरो ॥ अग्रे गन्तारः । तत्सहिता येऽनुचराः । पृष्ठरक्षा इति यावत् । तान् । सदायास्महैवागन्तारः । अभिचरा अभित आगन्तारः । पृष्ठाः प्रतिष्ठन्ति अग्रे गच्छन्तीति व्युत्पत्त्या कार्यकरास्तान् । जाह्नविः । जह्नुग जीवति यः सः जाह्नविकः । मुदूरं गत्वा तत्रत्य-
वार्तां राज्ञे निवेद्य तस्मात्पारितोषिकं गृणीत्वा तेन जीविनः तान् । वेत्रिणः चष्टिषरानित्यर्थः । अनुप्लवान् शुचीन् दूरे पृष्ठभागे सहाचार्य-
मागच्छतः ॥ २६ ॥

चाकिकान् पुष्पाम्बु स्तुवन्तः मागधान् वंशावलिप्रस्तावकान् ॥ २७ ॥

मू—आजानयांश्च जवनान्पृष्ठ्यान् रथ्यांश्च कर्कशान् ।

पृष्ठेऽश्वान्वासयेद्वाजा सविधे व्यूहकङ्कटान् ॥ २८ ॥

व्या.—अजानेयान् पृष्ठ्यान् पृष्ठेन बहनावेतान् । रथ्यान् रथोद्बहनयोग्यान् । कर्कशान् धवलान् । तितः कर्कश (२) इत्यमरः । सविध समीपे । व्यूहकङ्कटान् सन्नद्धान् । “सन्नद्धो व्यूहकङ्कट” इत्यमरः ॥ २८ ॥

मू—आश्विनं वप्रसहित सालं फाष्ठविनिर्गितम् ।

मृहकूटं सपरिध घनषान्यायुधान्वितम् ॥ २९ ॥

व्या.—आश्विननश्वगतैर्नैकादिनसाध्यप्रातिरुम् । “त्रिप्याश्वीनं पदश्वेन दिनेनैकेन गम्यते ।” इत्यमरः । वप्रेण सालभित्तिमूलरचितमृहकूटेन सहितं युक्तम् । शाकटीनिर्मितं काष्ठे रचितम् । मृहकूटम् मृहगि कूटानि मालमिश्रितवर्तुलमृदादिकूटानि यस्मिन् । “कूटं समूहे शिखरे घणप्रान्तपादक” इति नानार्थधारः । सपरिधं परितः स्वल्पेन इति परिखम् । सालप्रान्तगतविशेषः । तत्सहितम् । सालं समाश्रयेत् । आचारतया रथापयेत् ॥ २९ ॥

मू—सराष्ट्रपृष्ठं सजल सनुषाद्धारशिख्यकम् ।

समाश्रयेत्पुष्पमानशशानुर्निर्भसतमः ॥ ३० ॥

व्या.—सकाण्डपृष्ठं शास्त्राजीर्विस्तहितम् । “शास्त्राजीवी काण्ड-
पृष्ठः” इत्यमरः । तुपाङ्गारा गुर्भुराः । “मुर्मुरस्तु तुपाङ्गाराः”
इत्यमरः । शिल्पिनश्च तैस्तहितं पाठयेदिति ॥ ३० ॥

मू.—बहूदयान्प्रात्ययिकान्कृत्वान्तर्वशिकान्मृषः ।

प्राज्ञान्मूलप्रतीकारान्वैरनिर्याजनचरेत् ॥ ३१ ॥

व्या.—बहूदयाननेकोपस्करवतः । प्रात्ययिकानामान् । अन्तर्व-
शि हानन्त पुराधिकारिणः । मूलप्रतीकारान् धनदानरक्षकान् । वैरनि-
र्याजनं शत्रुषु द्वेषप्रत्यर्पणम् चरेत् ॥ ३१ ॥

मू.—मूलप्रतिग्रहं कृत्वा प्रत्यासारं प्रकल्प्य च ।

पौरश्रेणोस्स्वराष्ट्रं पालयन् कृतप्राभृतः ॥ ३२ ॥

व्या.—मूलप्रतिग्रहं सैन्यपृष्ठसमूहं । “द्विषनुश्शतके देशे बृह-
सैन्यस्य पृष्ठतः । मूलप्रतिग्रहः प्रोक्तो व्यूहश्शरविनिर्मितः” इति
कामन्दकीये । प्रत्यासारो व्यूहपार्श्वस्थबलः । पौरश्रेणोरेकनायकस्त-
जातीयनागप्रजाः । स्वराष्ट्रं स्वदेशमिलितपट्टणव्यूहम् । कृतप्राभृतः
प्रतिगृहीतोपायनकः । “प्राभृतस्तु प्रवेशनं । उपायनमुपग्राह्यमुप-
हारस्तपोपदे” इत्यमरः ॥ ३२ ॥

मू.—सैनिकान् परिधिस्थांश्च स्थापयित्वा नृपोत्तमः ।

प्रस्थापयेन्मार्गकरान् पुरस्ताच्छिल्पिनो बहून् ॥ ३३ ॥

व्या.—सैनिकान् सेनारक्षणार्थं राजा कृतप्राभृतिकान् । परिधिस्थान्
सेनायाः परितः संरक्षणार्थं सञ्चरमाणान् ॥ ३३ ॥

मू.—कर्मान्तिकान् यष्टिधरान् खनकांस्तक्षकानपि ।

सूत्रिणो रोपकांश्चैव सेतुबन्धकरानपि ॥ ३४ ॥

व्या.—कर्मान्तिकान् कार्यसमापनसमर्थान् । तक्षकान् दार्वोदित-
क्षणसमर्थान् । सूत्रिणस्तुत्रधारिणः ॥ ३४ ॥

मू.—तथा भूमिप्रदेशज्ञान् व्यापान्वनविशारदान् ।

विषमस्थं सिुबलं ये विदुरतान् बहुश्रुतान् ॥ ३५ ॥

व्या.—विषमस्थं निम्नप्रदेशप्रच्छन्नं । विदुर्वेत्तारः । बहुश्रुतान्
श्रुतसकलवृत्तान्तान् । ३५ ॥

मू.—प्रेषयित्वा नयेत्सेनां गुप्तिकर्म विधाय च ।

परिहित्य श्मशानानि देवतायतनानि च ॥ ३६ ॥

व्या.—गुप्तिकर्म संरक्षणकृत्यम् ॥ ३६ ॥

मू.—आश्रमांश्च महर्षीणां तीर्थान्यायतनानि च ।

नाशितिष्ठेत्तुषाङ्गारमस्मकेशकपालिकाः ॥ ३७ ॥

व्या.—अर्धं आश्रित्य तिष्ठेत् । तासु सेनानिवेशो न कार्य
इति भावः ॥ ३७ ॥

मू.—मधुगनूपरे देशे शिवे पुण्ये जलावृते ।

निधेशं कारयेद्भाना सेनायास्तु स्ववृद्धये ॥ ३८ ॥

व्या.—स्ववृद्धये स्वाम्युदयाय ॥ ३८ ॥

मू.—विद्रावयेच्छत्रुगुल्मांस्तथा चैकचराहितान् ।

परिक्षेपे च सेनाया परितो योधसंवृतः ॥ ३९ ॥

व्या.—शत्रुगुल्मान् शत्रुभिस्त्वनिरोधाय ययशस्स्थापितमटान् ।
एकचराहितानेकैक एव गूढभरतीनि तादृशरिपून् ॥ ३९ ॥

मू.—दृष्याणि च भरेन्द्राणां स्वयमेव विचारयन् ।

शत्रुयोगविधानार्थं परितश्चारयेद्बलम् ॥ ४० ॥

गुप्तिकर्म समादिश्य चाराननुविधाय च ।

शिविराणि महादर्याणि स्वयोधानां पृथक् पृथक् ॥ ४१ ॥

प्रभूतजलकाटानि दुराधर्षतराणि च ।

महदभोज्योपपन्नानि धनधान्यपुतानि च ॥ ४२ ॥

कृत्वा सुशिक्षितः प्राज्ञान् शतशो दत्तवेतनान् ।

सर्वोपकरणैर्धुक्तान्वेषांश्च सुविशारदान् ॥ ४३ ॥

व्या.—दृष्याण्युपगृहाणि । “दृष्याद्यं वस्त्रवेशमनी” त्यमरः ॥ ४० ॥

॥ ४०—४२ ॥

दत्तयेननाश्रित्यर्थातिवस्तुनिकान् । यैवान् परकपौठिकचिह्नितान्
कोविदान् । शतचिह्नितका रोगचिह्नितानिपुणा वा ॥ ४३ ॥

मू.—प्रदेयानि तु योधानां वस्त्राण्याभरणानि च ।

वित्तं बहु च संस्थाप्य निश्शङ्को योषयेदरीन् ॥ ४४ ॥

व्या.—प्रदेयानि पारितोषिकाणि । “दद्यात्प्रहृष्टो नियतं वर्णाणां राजवानिने” त्यादिना वक्ष्यमाणानि । निकटे स्वातन्त्रप्रदेशे । अरीन् योधयेत् स्वर्धैर्बलैरिति शेषः ॥ ४४ ॥

मू.—गतवाहनयोधानां वाहनानि प्रदरूपयेत् ।

विशस्त्राणाञ्च शस्त्राणि दापयेद्यधि भूमिपः ॥ ४५ ॥

व्या.—गतवाहनयोधानां गतानि युद्धैर्हृतानि मृतानि वा वाहनानि ते च ते योधाश्च तेषां प्रदरूपयेत् । दापयेत् विशस्त्राणां विगतायुधानां दापयेत् । आयुधाणां धिक्कृतैरिति शेषः ॥ ४५ ॥

मू.—पल्याणानि खलीनानि पल्ययाङ्कादिकानि च ।

प्रकीर्णकानि शीर्षण्यन्यथो कङ्कटकान् कुथाः ॥ ४६ ॥

व्या.—पल्याणानि हयपृष्ठे उपवेशार्थं शृङ्गासनानि । “पल्याणं स्यात्पल्यण” मित्यमरः । खलीनान्यश्चविवर्तनार्थं शृङ्गमुखरज्जुविशेषाः । “खलिका तु खलीनोऽस्त्री” इत्यमरः । पल्ययाङ्कान्यश्चरोहार्थं शृङ्ग-पार्श्वद्वयविलम्बितोपनानि । प्रकीर्णकानि चामराणि । “चामरन्तु प्रकीर्णक” मित्यमरः । शीर्षण्यनि शिरस्त्राणानि । “शीर्षण्यन्तु शिरस्त्रेऽथ” इत्यमरः । कङ्कटानुरश्छिदान् । “उरश्छिदः कङ्कटक” इत्यमरः । कुथाः परिस्तोमाः । परिस्तोमः कुथा द्वयोः । गजपृष्ठपिधानानि ॥ ४६ ॥

मू.—ज्याधनुर्वर्म शस्त्राणि चापानि यवसं बहु ।

महायन्त्राणि नाराचास्तोमरांश्च परश्वधान् ॥ ४७ ॥

व्या.—ज्या मौर्वी । धनुंषि । वर्माणि कवचानि । शस्त्राणि खड्गादीनि । चापानि दैतस्तिकबाणप्रयोगसाधनत्रिवक्रधनुंषि । यवसं श्वेतदूर्वा । “यवसं तृणमर्जुनमि” त्यमरः । महायन्त्राणि शिलालोहगुलिकाक्षेपकनलिकारूपयन्त्राणि ॥ ४७ ॥

मू.—आरा उपानहश्चैवाप्युरुत्राणि कशास्तथा ।

विश्वकट्टंश्च वेणुंश्च वागुरा वडिशान्यपि ॥ ५३ ॥

व्या.—आराशर्मभेदकशस्त्राणि । “आरा चर्मप्रभेदिके”त्यमरः ।
उरुत्राणि पादमारम्योरुपर्यन्ताच्छादकानि । कशाः अश्वादिताडनार्थ-
प्रतोदान् । “अश्वादेस्ताडनी कशे”त्यमरः । विश्वकट्टंमृगयाकुशलशुन-
कान् । “विश्वकट्टंमृगयाकुशल” इत्यमरः । वागुरा मृगबन्धनयोग्य-
जालाः । “वागुरा मृगबन्धिनी”त्यमरः । वडिशानि मत्स्यबन्धनयोग्य-
धकशल्यानि । “वडिशं मत्स्यबन्धन”मित्यमरः ॥ ५३ ॥

मू.—पताहाहान् गन्धत्लं पीतिकादीनि यानि च ।

प्रस्थानिकानि सेनायास्तानि सुष्ठु प्रकरूपयेत् ॥ ५४ ॥

व्या.—पतद्वाहांताम्बूलश्लेष्मादि गृह्णाति खपृथुकण्ठमोगेनेति
पतद्वाहः । श्लेच्छमापायां पाकुदानीति प्रसिद्धः । “पतद्वाहः
पतद्वाह” इत्यमरः । प्रस्थानिकानि भ्रष्टानयोग्यानि तानि पूर्वोक्त-
वस्तूनि । सुष्ठु प्रकरूपयेत् सम्यक् सम्पादयेत् ॥ ५४ ॥

मू.—योषेपु रथिकान् कुर्यादश्वपृष्ठविशारदान् ।

अश्वारूढास्तथा कुर्यादथेषु परिनिष्ठितान् ॥ ५५ ॥

व्या.—योषेपु चतुरङ्गबलविद्यमानभटेषु मध्ये रथिकान् । अश्व-
पृष्ठविशारदान् चतुरङ्गयुद्धकुशलान् । कुर्यादिति सर्वान्वयः ॥ ५५ ॥

मू.—उभौ तौ नृपतिः कुर्याद्वज्रपृष्ठसुयोगिनौ ।

तान्हि कुर्यात्पदातीन्वै पदातीनपि तादृशान् ॥ ५६ ॥

व्या.—तावुभौ रथिकाश्चसादिनौ । तान् रथिकान् आरूढचतुरङ्गाकृतान् ।
त्रीन्पादातवल्लिगतनिपुणान् कुर्यात् । तादृशान् रथिकगजारूढचतुरङ्गाधिष्ठित-
तुल्यान् ॥ ५६ ॥

मू.—सारथ्ये च गजस्कन्धे चक्ररक्षाविधौ तथा ।

अन्येषु वा साहसेषु तान् कुर्यान्नृपानृपः ॥ ५७ ॥

व्या.—तत्रचतुरङ्गयोषान् ॥ ५७ ॥

मू.—द्वात्रिंशत्करणानि स्युर्युद्धे यानीह नीतितः ।

चतुरङ्गबलं सर्वं तेषु कुर्यात्तानिष्ठिनम् ॥ ५८ ॥

व्या — किं बहुना ? पूर्वोक्तद्वात्रिंशदायुधावद्यानिपुणान्पुर्यादित्याह-
द्वात्रिंशदित्यादिना ॥ ५८ ॥

मू — प्रयाणपूर्वयायित्वं वनदुर्गप्रवेशनम् ।

अकृतानाथ दार्गाणा कृतानाथ प्रवर्तनम् ॥ ५९ ॥

विभीषिकाविघातश्च तथा प्राकारमञ्जनम् ।

कोशनीनिर्भयत्राणं भिन्नसन्धानमेव च ॥ ६० ॥

शत्रुपत्यश्लेषश्च दुर्गे मारोद्धहस्तया ।

वृक्षावमञ्जनश्चैव हस्तिकर्म प्रचक्षते ॥ ६१ ॥

व्या — चतुरङ्गबलकार्याण्याह प्रयाणपूर्वयायित्वमित्यादिना । प्रयाणे
यात्रायां पूर्वयायित्वं प्रथमगन्तृत्वम् । वनात्मकं यदुर्गं दुस्तेन गन्तुं
शक्यं तत्प्रवेशनम् ॥ ५९ ॥

विभीषिकाणां कृत्रिमदारुमृत्निर्भिनयत्राणाम् । द्रव्यप्रापणम् ।

भिन्नसन्धानं गुडकाले परकृतछिद्रारणम् ॥ ६० ॥

शत्रूणां पत्तयश्च अथाश्च तेषां श्लेषो निरोधः । मारोद्धहो

मारनिर्हरणम् ॥ ६१ ॥

मू — द्वितीयसैन्ययायित्वं गजसंरक्षणं तथा ।

भिन्नसन्धानमार्त्तत्वं दूरे शत्रुनिवारणम् ॥ ६२ ॥

शत्रूणामभिरोधश्च व्यूहद्वारे व्यवस्थितिः ।

महाघोषविशिष्टेति रथकर्म प्रचक्षते ॥ ६३ ॥

व्या — रथकर्माह — द्वितीयेति । द्वितीयसैन्यं प्रथमगतस्य स्कन्धा-
धारार्यश्रुतसैन्यम् । तत्र गमनं ॥ ६२ ॥

शत्रूणामभिरोधोऽभिमुखनिरोधः । व्यूहद्वारेषु शत्रुसैन्यप्रवेशविधयेषु ।

महाघोषविशिष्टेति रथद्वारकोटकशब्दकरणम् ॥ ६३ ॥

मू.—वनदिङ्गार्णविज्ञानं वीरुषासारक्षणम् ।

प्रसारकरणञ्चापि हेपिताच्छत्रुभीषणम् ॥ ६४ ॥

अनुयानापसरणे शीघ्रकार्योपपादनम् ।

लुण्ठनं शत्रुभैर्यानापश्चकर्म प्रचक्षते ॥ ६५ ॥

व्या.—अश्वकार्यमाह—वने दिशां मार्गाणाञ्च विज्ञानम् । वीरुषस्य धान्यादिप्रातेः । आसारस्य सुहृद्वलस्य । रक्षणम् स्वसैन्यप्रवेश तरणम् । प्रसारस्य तृणकाष्ठादिप्रवेशस्य कारणं प्रापणम् । “धान्यावेर्वीरुषः प्रप्तिः आसारस्तु सुहृद्वलम् । प्रसारस्तृणकाष्ठादेः प्रवेश इति कथ्यते ।” इति वैजयन्ती । हेपितास्त्वध्वनेः । शत्रुभीषणम् शत्रुमयसंपादनम् ॥ ६४ ॥

व्या.—अनुयानमनुसृत्य पानम् । अपसरणे कार्यार्थं निर्गमः । शीघ्रकार्याणां शत्रुकृतकपटाधीनाम् । उपपादनं स्वराज्ञे निवेदनम् ॥ ६५ ॥

मू.—शोधनं कूपतीर्यानां मार्गाणां शिविरस्य च ।

स्कन्धावारस्य कारणं विष्टिकर्मप्रसाधनम् ॥ ६६ ॥

कोशागारायुषागारधान्यागारादिरक्षणम् ।

व्यूहप्राकारकरणं पत्तिकर्म प्रचक्षते ॥ ६७ ॥

व्या.—शिविरस्याननिवेशस्य स्कन्धावारस्य प्रधानबलरक्षकव्या-
रक्षणस्य । विष्टयो मूर्ति विना कर्मकराः । तेषां कर्मणः प्रसाधनं
करणम् ॥ ६६ ॥

व्या.—कोशो घनम् । व्यूहस्य प्राकारकरणम् प्राकाराकारणावस्थितिः
॥ ६७ ॥

मू.—अवृक्षस्थूलपाषाणगुल्मवस्मीकण्टका ।

सापसारा पदातीनां मूर्त्तिनित्रिषमा मता ॥ ६८ ॥

अपङ्का शङ्कुराहेता तथा पाषाणवर्जिता ।

सुराधातक्षमामिवा समा मूर्त्तिनिनां मता ॥ ६९ ॥

व्या.—अथ चतुरङ्गनिवेशप्रमिमाह—अवृक्षेत्यादिना । तत्र प्रत्युपवेशो-
चिता प्रमिमाह—अवृक्षेत्यादिना । सापसारा पादसञ्चारयोग्यप्रदेश-
सहिता । “पादसञ्चारयोग्यो यस्त्वपसारः प्रकीर्तितः” इति मेदिनी
॥ ६८ ॥

व्या—अभिज्ञा अस्फुटिता । वाजिनामश्वाना । मनोपवेशनयोग्यत्वेन
सम्भक्ता ॥ ६९ ।

मू.—अकेदारा कृतश्वध्वा वृक्षगुरुमभिवाजिना ।

खुरचकमहा सौम्या रथपूस्तम्प्रकीर्तिता ॥ ७० ॥

व्या.—खुरचक्रयोराघातसहनवती ॥ ७० ॥

मू.—मर्दनीयतरुश्रेष्ठव्रतनि पङ्कगर्जिता ।

निर्दरा गन्धशेला च विषमा गजपदिनी ॥ ७१ ॥

व्या.—मर्दनीया शुण्डापचयनयोग्या ये तरवो वृक्षा तेषां श्रेष्ठा निबिडा
व्रतनिस्समूहो यस्य सा । निर्दरा गुह्यरहिता ॥ ७१ ॥

मू.—सर्वसेनाधिप कार्यं कुलपुत्रो जितेन्द्रियः ।

दृष्टापदानो दक्षश्च रूपरात्रजवल्लभ ॥ ७२ ॥

व्या.—दृष्टापदान परीक्षेणसाहसचरित्र । “अपदान कर्मवृत्तमि”-
त्यमर । राजवल्लभो नृपे भाक्तेमान् ॥ ७२ ॥

मू.—लालाटिकश्चेद्व्रितज्ञ सेनानयविशारदः ।

घृष्टस्तान्त्वयिता चैव स्वयोधाना रणाजिरे ॥ ७३ ॥

व्या.—लालाटिक प्रभोर्भावदर्शी । इद्व्रितज्ञः पराभिप्रायवेत् ।
“पराभिप्राय इद्व्रितमि”त्यमर । सेनाया नय शिक्षणं तत्र विशारदः
निपुण । घृष्टो धैर्यवान् । रणाजिरे युद्धङ्गे । स्वयोधाना तान्त्वयिता
समापाता ॥ ७३ ॥

मू.—अक्षौहिणीनां पतय पृथक्कार्यस्तथाविधः ।

सेनापतिश्च तेऽपि निष्ठेयुस्तेन पालिता ॥ ७४ ॥

व्या.—अक्षौहिणीनां तरतद्दृष्ट्यासेनाना । पृथक् सर्वसेनापिपति-
भिन्ना । तथाविधः पृथोक्तमर्धसेनापिपतिगुणगुणगुणका । तेऽप्यक्षौ-
हिणीपत्रयोऽपि ॥ ७४ ॥

मू—पत्तिस्सेनामुखस्यापि गुल्मस्य च गणस्य च ।

वाहिन्याः पृतनायाश्च चम्बाश्चाप्याधिषाः पृथक् ॥ ७५ ॥

अनोक्रिन्याश्च कार्या वै योषशिक्षासु निष्ठिताः ।

द्वयोस्त्रयाणाम्पतयः कार्याः कार्यानुमारतः ॥ ७६ ॥

व्या.—द्वयोः पत्तिद्वयस्य सेनामुखस्येत्यादिक्रमेण । त्रयाणां पत्तीनां सेनामुखस्येत्यादिक्रमेण । कार्यानुमारतः पत्तिद्वयपत्तितयादि-
साध्यकार्यवशात् ॥ ७५—७६ ॥

मू—दिवसे दिवसे संज्ञा पृथक्कार्यस्त्वके बले ।

ता जानीयुस्तैन्यपाला न भटा नेतरे जनाः ॥ ७७ ॥

व्या—संकेतानि ताः संज्ञा । भटानां दत्तो भिन्नाः । इतरे
जना उदासीना न जानीयुति योजना ॥ ७७ ॥

मू—स्वाज्ञासधरणार्थाय सधरेयुस्त्वचिह्निताः ।

शत्रूणामुपघानार्थं गुप्तिकर्म प्रचक्षते ॥ ७८ ॥

व्या.—स्वाज्ञासधरणार्थाय राजकार्यचालनाय स्वचिह्निता राजमुद्रो-
पलक्षिताः गुप्तिकर्मैतत् गोपनकरणम् । शत्रूणामुपघानार्थम् शत्रुकृत-
कपटमतिक्रियार्थमिति प्रचक्षते । तथा च निशि संकेतविरुद्धाभिधायिनः
शिक्षणीया इति भावः ॥ ७८ ॥

मू—यादृक् सैन्याधिपत्ये तु पूर्वं योऽधिकृतो भवेत् ।

त ज्ञेयमावे नियतस्तत्पाश्चात्यास्तु तद्वशे ॥ ७९ ॥

व्या.—यादृक्सैन्याधिपत्ये यस्तंङ्गिकसेनापतित्वे स पूर्वाधिपः ।
ज्ञेयमावे ज्ञेयत्वे नियतः क्लृप्तः । तत्पाश्चात्यास्तदनन्तराधिपत्यः ।
तद्वशे तत्पूर्वाधिपत्याज्ञायां वसेयुरिति शेषः । अयं भावः एकः पद्याख्य-
सैन्याधिपः तस्य गणारूपसैन्याधिपत्यं दत्त्वा चानन्तरं पत्तेराधिपः क्रियते ।
यस्त्वपूर्वपक्ष्यविषाज्ञां नोच्छेत् । एवं गुल्माद्यधिपतिषु तरतममावाश्रोह-
नीयाः ॥ ७९ ॥

मू — पद्याद्यङ्गपतीनष्टावक्षोऽप्यविषानुगान् ।

कृत्वा ज्येष्ठानुसारेण नियम्यास्तर्वतैनिका ॥ ८० ॥

व्या — नियम्याशिराक्षणीया ॥ ८० ॥

मू — राज्ञा नियमितास्त्यक्ता तथातज्ञोत्तरप्रदान् ।

हन्यान्निशिचरान्सैन्ये नृपाङ्गपरिपन्थिन ॥ ८१ ॥

व्या — नियमिनान् कृतमुद्रादिचिह्नान् । त्यक्त्वा विना । संज्ञो-
त्तरप्रदानानभिज्ञान् अपज्ञोत्तरप्रदानिति भेदः । राज्ञा गुह्यस्यापनाधिपे
कर्णेनपदिरुद्धमाषिण । शत्रव इति ज्ञेय इति भावः ॥ ८१ ॥

मू — अधिषा पतिसेनायास्तस्य कार्यस्तुशिक्षिता ।

उत्तमायममध्यस्था ज्येष्ठाज्ञावशवर्तिन ॥ ८२ ॥

व्या — ज्येष्ठ उत्तम ॥ ८२ ॥

मू — दिवसे दिवसे सेना परिवृत्य प्रचोदयेत् ।

एकत्र सुस्थित सैन्यं शङ्का त्वस्यापि साधयेत् ॥ ८३ ॥

व्या — परिवृत्य व्यत्ययं कृत्वा । स्थानावेनिमयं कृचेति यावत् ।
त्वम्यापि मृनिदायहराज्ञोऽपि । शङ्कामुपचापरूपमयं साधयेत् कुर्यात्
॥ ८३ ॥

मू — यस्त्वमाख्योऽनुकूलस्याद्राजकार्यधुरन्धरा ।

सैन्यपालस्य तस्याज्ञां स्वयं राजा समाश्रयेत् ॥ ८४ ॥

व्या — तस्यापस्तहायभूतामात्यस्य स्वयं राजाऽपि समाश्रयेच्छृणुयात् ।

८४ ॥

मू — समुत्पिञ्जे स्वसैन्ये च सशस्त्रैर्गोपयेदरीन् ।

वीराशसनके तिष्ठेद्विजिगीषुर्नृपस्त्वयम् ॥ ८५ ॥

व्या — स्वसैन्ये समुत्पिञ्जे मृशानाकूले सति “समुत्पिञ्जिना मृशमाकूले”त्य-
मर । सशस्त्रैर्गोपयधूर्वकं युद्धादनिवर्तिभिः । “सशस्त्रकास्तु समया-
त्सग्राह्यादनिवर्तिनः” इत्यमरः । वीराशसनके खण्डितगजधादिभिरिति
मथङ्गयुद्धभूस्थाने । “सा वीराशसन युद्धमूर्ध्विगोपेभयप्रदा” इत्यमरः ।
स्वयं नृपो विजिगीषुस्तन् । तिष्ठेत्पूर्वाकिद्धादशराजमण्डलसहित इत्यर्थः
॥ ८५ ॥

मू.—कान्दिशीके स्वसैन्ये व मुण्डानीके वसेत्स्वयम् ।
कृतलोहाभिसारस्तन् पश्चाद्गत्वा रिपून् जयेत् ॥ ८६ ॥

व्या.—कान्दिशीके दैवकृताद्रयात्पलायमाने सति । “कान्दिशीको भयाद्भुतः” इत्यमरः । मुण्डानीके वक्ष्यमाणलक्षणव्यूहे । कृतः लोहाभिसारोऽस्त्रधाणसमये कृतारार्तिकस्तन् । “लोहाभिसारोऽस्त्रभृतां राज्ञां निराजनाविधिरि” त्यमरः ॥ ८६ ॥

मू.—गव्यूतिमात्रे यो व्यूहो बृहत्सैन्यस्य निर्मिताः ।
अच्छत्रचामरैश्शूरैर्मुण्डानीकं स चोच्यते ॥ ८७ ॥

व्या.—बृहत्सैन्यस्य स्वप्रधानबलस्य गव्यूतिमात्रे गवोः क्रोशयोः मिश्रणं गव्यूतिमात्रम् । गोशब्दः क्रोशवाचीति दण्डी । पु मिश्रणे । तस्मिन्स्तद्व्यवधानं दंष्ट्रे । “चतुष्काधिकविंशत्याचाकुलैर्हस्तकल्पना । सहस्रैरष्टभिः ख्यातं हस्तकैः क्रोशमानकमिति” । अच्छत्रचामरैः । छत्रचामरादिवहिः प्रकाशोपकरणरहितैः शूरैर्निर्मितः मुण्डानीकसंज्ञित इत्युच्यते ॥ ८७ ॥

मू.—प्रत्यग्रे कर्माणि कृते स्थापमानः कृतादरः ।
योधेभ्यः पूर्णपात्रं हि दद्याद्राजा विशेषतः ॥ ८८ ॥

व्या.—चारसंग्रहणार्थं बहुमानदानं वक्तुं प्रथमतः तत्कारणीभूतकृत्यमाह—
प्रत्यग्रेति श्लोकेन । प्रत्यग्रे नूतने कर्माणि, साहसे । स्थापमानः धीर्यस्थायां कुर्वन् । कृतः आदारः योधेषु विश्वासो येन तथामूनः सन् । विशेषतो मृत्यधिकं । पूर्णपात्रं सन्तोषश्रवणानन्तरदीयमानबहुमानम् । “स्वमिदन्तु मृशं (कृत्वा) श्रुत्वा दृष्ट्वा वा दीयते च यत् । पारितोषिकरिक्त्यं तत् पूर्णपात्रं वदन्ति ही” ति निबन्धनकारः ॥ ८८ ॥

व्या.—कीदृशं हि कियद्धनाधिकं देयमित्यत्राह—दद्यादिति ।

मू.—दद्यात्प्रहृष्टो भियुतं वर्णां राजवातिने ।
तदर्थं तत्सुतवधे सेनापतिवधे तथा ॥ ८९ ॥

व्या — राजपातिने शत्रुगजशिरश्छेजे । स्वयोधाय प्रहृष्ट सन्
वर्षाणामष्टाविंशतिगुञ्जापरिमितमुवर्णमुद्रि फणाम् । “गुञ्जाष्टाविंशतिमि-
तमहारजतमुद्रि फा । वर्ष स्यान्निष्कमित्यन्ये तामेवाहुस्मुवर्णकमि” ति
मेदिनी । नियुत लक्षामिति कामन्दकटीकाया व्याख्यातम् । इदं त्वा-
रितोषि ऋषिभित्त्यादि । तत्सुतवधे राजपुत्रवधे कृते तदर्थं पञ्चाशत्सहस्रा-
णीत्यर्थः । सेनापतिरत्र सर्वसेनानायक ॥ ८९ ॥

मू — असौहिणीपतिवधे तदर्थं परिचक्षते ।

मन्थमात्यवधे चैव तदर्थं तु प्रदापयेत् ॥ ९० ॥

व्या. — असौहिणीपतिवधे एकासौहिणीनायकवधे पञ्चाशत्सहस्राणि ।
बुद्धिसहायो मन्त्री । आपत्सहायोऽमात्यः । तदर्थं पञ्चशताधिकद्वि-
सहस्राणांत्यर्थः ॥ ९० ॥

मू — अनीकिनी चमूश्चैव घृणना बाहिनीगणः ।

गुह्यं सेनामुखं पतिरेतेषा पतिपातिने ॥ ९१ ॥

व्या. — अनीकिन्यार्दान्यक्षाहिण्यशानि । एतेषामुक्ताङ्गानां पतिपातिने
नायकहन्त्रे ॥ ९१ ॥

मू — क्रमादर्धाशहासेन तत्तदर्धानि दापयेत् ।

चेतनादधिकश्चेत्तत्प्राप्य कुर्युश्च साहसम् ॥ ९२ ॥

व्या. — क्रमाज्येष्ठ-यूनमावक्रमान् । अर्धाशहसेनार्धाशसङ्कोचकरणेन ।
तत्तदर्धानि पूर्वपूर्वनायकहन्तृदीयमानादर्थानि । दापयेत् कोशाधिकारि-
णेति शेषः । एतत्तत्तिदानस्य फलमाह-चेतनादधिकमिति ॥ ९२ ॥

मू — असौहिण्या पतिं हत्वा द्वितीयं वा तृतीयकम् ।

चम्बोरधिपतिश्चैव घृणनानां पतिं तथा ॥ ९३ ॥

व्या. — द्वितीयं पतिं तृतीयं वा पतिं । तथा उत्तममध्यमादिषु ।
उत्तमं त्यक्तेतरी हत्वेत्यर्थः । चम्बोश्चमूह्यस्य घृणना घृणनानामकृतेनानां
पतिं हत्वा ॥ ९३ ॥

मू — अनीकिनीं हत्वा यावत्तावत्प्रामोति राजनः ।

इत्यमग्रेऽपि योक्तव्यं सन्मानमधिपापहे ॥ ९४ ॥

व्या.—अनीकिनीनामकसैन्यपालहन्ता यावत्प्राप्नोति वर्वान् लभते तावदेव पूर्वोक्तसैन्यपालहन्ता इत्यर्थः । अग्रेऽप्यनीकिन्याः द्वितीयं तृतीयं पृतनयोरधिपं बाहिनीनामधिपं हत्वा चम्बाख्याधिपहन्ता यावत्पञ्चार्धशत्युत्तर शताधिकत्रिसहस्रसङ्ख्याकवर्वान्प्राप्नोति । एवं चम्बोर्द्वितीयं तृतीयं बाहिन्योः पतिं गणाख्यसेनानां पतिं हत्वा । पृतनाधिपदेति यावत् । एवम-
र्धाधिकद्विपष्टचत्तरपञ्चशताधिकसहस्रवर्वान्प्राप्नोतीत्यादिरीत्या योज्यम् ।
बाहिनीपतिहन्तुस्तत्पदादिकाशीत्यधिकस्तत्तशःवर्जाः । गणादिसेनापति-
हन्तृष्वर्धाशान्यूनाः ॥ ९४ ॥

मू.—पलायितं सायुषन्तु धृत्वा स्वभटदायिने ।

वर्वाणां पञ्च वै दद्यात्तस्मै सत्कृत्य भूनिपः ॥ ९५ ॥

व्या.—स्वभटदायिने स्वशूरस्य स्वाधिनिकर्त्रे ॥ ९५ ॥

मू.—पलायितं स्वभृतिकं विशस्त्रं देहलोभिनम् ।

धृत्वा निवेदिने दद्याद्द्व्यगणाञ्च त्रिकं नृपः ॥ ९६ ॥

व्या.—स्वभृतिकं स्वस्माद्भूतिर्वेतनं यस्य सः स्वभूतिकः तम् । विशस्त्रं शस्त्रराहितम् । देहलोभिनं युद्धे छेदेभेदादिरूपोपद्रवव्यापिन-
मित्यर्थः । निवेदिने वशीकरणसमर्थाय । त्रिकं त्रीन् वर्वानित्यर्थः
॥ ९६ ॥

मू.—गजश्च गजसादिश्च महारथिकमस्तकम् ।

छित्वा निवेदयेद्भाक्तो द्विताहस्रं स चाहति ॥ ९७ ॥

व्या.—गजसादिर्न गजपृष्ठमधिरुद्धं शत्रुयोधनसमर्थशूरश्चेत्यर्थः ।

महारथिकः—

एकादशसहस्राणि योषयेद्यस्तु पन्विनाम् ।

स वै महारथः प्रोक्तस्ततश्चातिरथस्समृन्ः ॥

इत्युत्तलक्षणः । तस्य मस्तकं शिरः । निवेदयेद्गणादाहत्य दर्शयेत्
॥ ९७ ॥

मू.—दयारूढवरं हत्वा पादाताधिपतिं तथा ।

वर्वाणाञ्च सहस्रस्य योग्यो भवति राजतः । ९८ ॥

व्या.—हयारूढानां वरो नायकः तम् । योग्यः पात्रम् ।
राजतो राजस्वभासात् ॥ ९८ ॥

मू.—शत्रुसैन्यात्कुञ्जरं वा रथं वा यस्तमाहरेत् ।

पञ्चाशद्वत्सम्मानं स प्राप्नोत्वित्थं राजतः ॥ ९९ ॥

व्या.—कुञ्जरस्यावनाधिष्ठितपुरुषो । इह युद्धे । प्राप्नोत्विति लोका-
शिक्षणे ॥ ९९ ॥

मू.—प्रतिप्रयाणं मृत्यानां भक्तं देयं स्थितौ न हि ।

मार्गायास्तं विदित्वैषां वेतनादधिकं त्विदम् ॥ १०० ॥

व्या.—प्रतिप्रयाणं प्रयाणे प्रयागे । भक्तं ब्रीहितण्डुलादिधान्यम् ।
स्थितौ निवेशनसमये । देयमित्यर्थेन भक्तमित्यनुकर्षः । भृतिस्तु
देयैवेत्यर्थः । कुतस्तेषां वेतनादधिकं घान्यादिदानं कर्तव्यमित्याशङ्क्याह-
मार्गायास्तमिति । तेषां शूराणां । न त्वितरेषामित्यर्थः । इतरेषा मार्गा-
द्याप्यन्यत्वेऽपि युद्धादिरूपदुर्घटकार्याभावाद्देतनेनैव तेषां निर्वाहः ।
शूराणान्तु पथ्यक्षनमापि देयमिति भावः ॥ १०० ॥

मू.—अन्येषु वा साहसेषु वेतनादधिकं नृपः ।

लोकसंग्रहणार्थं दद्याद्वै पारितोषिकम् ॥ १०१ ॥

व्या.—अन्येषु साहसेषु शत्रुसैन्ये स्थित्वा तद्वार्तां स्वगते निवेदनम्,
युद्धे प्रयत्नमभिमुखशत्रुगमनं, मार्गे वृक्षवापीस्थितशत्रुकर्तनमित्यादिरूपेषु ।
लोकसंग्रहार्थं शूरजनमेलनार्थम् । पारितोषिकं स्वसन्तोषमूचकं द्रव्य-
वस्त्रभूषणादिरूपम् ॥ १०१ ॥

मू.—भट्टेभ्यश्चैव वस्त्राणि रत्नकानाथ वेतनम् ।

तद्देतनेनैव कल्पयान्यौषधानि च रोगिणाम् ॥ १०२ ॥

व्या.—रत्नकानां शूखस्त्रक्षालकभूत्यानां । रत्नरु इति श्मश्रुदर्प-
कादेवाधीन्यादुपलक्षणम् । भट्टेभ्यो गृहीत्वेति शेषः । तद्देतनेनैव
भट्टभृत्यैव तेषां वेतनं कल्पयामिति योजना । रोगिणां रोगमनुभूयमाना-
नाम् । औषधान्यगदानि कल्पयानीत्यनुकर्षः ॥ १०२ ॥

मू—परराष्ट्राजितं द्रव्यमर्धं राजा विमज्ज्य तु ।

योधेभ्योऽर्धं प्रदेय स्यादर्धं च स्वयमाहरेत् ॥ १०३ ॥

व्या.—परराष्ट्राजितं शत्रुराज्याच्छूरैराहतं द्रव्यं तदुपलक्षितवस्त्रं
मूषगादिरूपमर्धं यथा तथा विमज्ज्य योधेभ्य आहोभ्य तत्तद्वायोभ्य-
श्चाधं प्रदेयम् । उर्वरित स्वयमाहरेत् ॥ १०३ ॥

मू—हय वा शकटीं वापि हरेत्सोपस्कृता भट

तदर्धं तुर्यमंशान्तु स लभेद्राजसस्कृत ॥ १०४ ॥

व्या—सोपस्कृतामुपकरणसहिता । इदं हयस्यापि लिङ्गव्यत्ययेन ।
तदर्धस्य स-मूख्यस्य “मूख्ये पूजाविषावर्ध” इत्यमरः । तुर्यं चतुर्थमंशं
भागम् स आहर्ता ॥ १०४ ॥

मू—शिथिलानि च शस्त्राणि छुण्ठितं शत्रुभिर्युधि ।

स्वयोषाना नृपो दद्याद्वेतन परिहाप्य च ॥ १०५ ॥

व्या—शिथिलानि जीर्णानि । शस्त्राणि शस्यन्ते हन्यन्ते यैरिति
शस्त्राणि खड्गादीनि । छुण्ठितं बलात्परिमुर्षितं । वेतनं परिहाप्य
मूर्तिं विना । भूतावन्तर्भावमकृत्वा । राज्ञा स्वहस्तादेतानि देयानीति
भावः ॥ १०५ ॥

मू—युद्धे स्वार्थं मृता ये च शत्रुभिस्तत्स्वबन्धुषु ।

सेवया जीरिता ये च देय तेषान्तु जीवनम् ॥ १०६ ॥

व्या—स्वार्थं राजकार्यार्थं । तेषां मृतानाम् । स्वबन्धुषु पुत्रपत्नी-
मातापितृषु । ये च सेवया राजसेवया । जीरिता जरा प्राप्ताः
॥ १०६ ॥

मू—मृतानां जीवनाद्यापि पूर्वं सेवापरात्मना ।

तदीयानान्तु तेषां वा पूर्वभर्मार्धजीवनम् ॥ १०७ ॥

व्या—मृतानां मृतसम्बन्धिना पूर्वसेवापरात्मना जीवता वृद्धानां ।
पूर्वभर्मार्धजीवनम् । सेवाकालश्चैतनार्धरूपम् जीवनम् । मृतयो भर्म
चेतनमित्यमरः ॥ १०७ ॥

व्या—अवृद्धानामपि राजकार्यार्थं सक्षत्तानां अर्धवेतनं—देयमित्याह सङ्ग्रामेति ।

मू.—सङ्ग्रामामिमुखाः कृन्ता युवानो न मृता भटाः ।

राजसेवास्वशक्ता ये तेषां पूर्वार्धजीवनम् ॥ १०८ ॥

शत्रूणामुपघातार्थं तस्य मर्माणि योऽर्पयेत् ।

स्वस्मै तस्यापि कर्मण्या द्विगुणा परिकीर्तिता ॥ १०९ ॥

व्या.—उपघातार्थमुपद्रवार्थं । तस्य शत्रोः । जातावेकवचनम् । मर्माणि विवराणि स्वस्मै राज्ञे योऽर्पयेत् ज्ञापयेत् । तस्यापि आख्यातुरपि कर्मण्या कर्मसाध्या मृतेः । कीर्तिता । नीतिशास्त्रामिश्रैरिति शेषः ॥ १०९ ॥

मू.—शत्रुतेनाविभेत्तारं दुर्गारोहणतत्परम् ।

स्वराज्यवृद्धिकर्तारं योजयेद्द्रविणोत्तरैः ॥ ११० ॥

व्या.—शत्रुतेन्यानां रिपुसैन्यानां विभेत्तारं विशेषतो विद्रावकम् । मातृकं वा । दुर्गारोहणतत्परं शत्रुदुर्गसालग्रहणार्थं तदागेहणचतुरम् । आसक्तमिति यावत् । स्वराज्यवृद्धिकर्तारं । स्वराष्ट्रियेभ्योऽधिकतरग्रहणश्च । भरणराष्ट्रदानादिभिरसत्कुर्यादिति फलिनार्थः ॥ ११० ॥

मू.—इत्थं विधामिस्तु भटान् नियोज्य

राजा कृतार्थस्तु रिपून्निहत्य ।

संप्राप्य कीर्तिं महतीं श्रियम्

महीयते राजवराभिवन्द्यः ॥ १११ ॥

॥ इति वैशम्पायननीतिप्रकाशिकायां सेनानयनकथनं नाम

षष्ठः सर्गः ॥

व्या.—एवं प्रीतिदाने कृते राज्ञां फलमाह । इत्थं विधाभिरेता-
श्शमकाराभिः “विधा विधौ प्रकरेचे”त्यमरः । रिपून्निहत्य कृतार्थस्तन् कृत-
प्रयोजनो भूत्वा । राजवराभिवन्द्यः मूर्धाभिषेक्तः कृतार्थमिवादनः । महीयते
सर्वोत्कर्षेण तिष्ठतीत्यर्थः ॥ १११ ॥

॥ इति श्रीसीतारामकृतायां नीतिप्रकाशिकास्तत्त्वविवृतौ षष्ठस्तर्गः ॥

॥ अथ सप्तमस्सर्गः ॥

(सैन्ययोगिकथनम्)

मू—अथ वै-य प्रवक्ष्यामि सेनानयविवृद्धये ।

पत्तिमारम्य गणना यावदक्षौहिणीं तव ॥ १ ॥

व्या—हे वै-य वेनुपुत्र, पृथो इत्यर्थः । पत्तिं तदाख्या-
ध्वजिनीम् । आरम्योपक्रम्य । यावदक्षौहिणीं अक्षौहिणीपर्यन्तम् ।
तव वक्ष्यामीत्यन्वयः ॥ १ ॥

मू—शताङ्गानामिमानाश्च सैन्यवाना महीपते ।

पदातीनाश्च भद्र ते सैन्यस्थाना विशेषतः ॥ २ ॥

व्या—शताङ्गानां रथानां । “शताङ्गस्स्यन्दना रथः” इत्यमरः ।
इमानां गजानां । सैन्यवानां हयानां । “हयसैन्यवत्तस्य”
इत्यमरः । भद्र ते इति वाक् सौमङ्गल्यद्योतनार्थम् । सैन्यस्थानां सेना-
समूहविद्यमानानां । गणनामिति पूर्वश्लोकेनान्वयः । २ ॥

मू—पत्तिरसेनामुखं गुल्मं गणो वै वाहिनी ततः ।

पतना चम्बनीकिन्यौ ततश्चाक्षौहिणी स्मृता ॥ ३ ॥

एते सेनाविशेषा वै पत्तौ मुख्यान् वदामि ते ।

रथं नागं तुरङ्गाश्च पदातीश्च विशेषतः ॥ ४ ॥

एको रथो गजश्रैक्रो नरा पञ्च हयास्त्रयः ।

यस्या सा पत्तिरेतेषा सहायान्प्रभुवेऽधुना ॥ ५ ॥

व्या—एतेषां रथगजतुरङ्गपदातीनाम् ॥ ५ ॥

मू—नागा दश रथस्यास्य शतमश्वस्तद्दानुगाः ।

सहस्रं तु नरा प्रोक्ता परिवारा नृपाङ्गया ॥ ६ ॥

व्या—अस्य रथस्य पत्तिरूपसेनामुख्यनायकसमेतरथस्य शतमश्वः ।

नागाः गजाः दश । सहस्रं सहस्रसङ्ख्यायां । नराः पादचारिणः

सहान्योन्यसहायभूताः । अनुगा अनुसारिणः । परिवारास्सेवकाः
नृपाद्व्या राजशासनन प्रोक्ताः नियमिता भवेदुरिति शेषः । शतं द्वात्मना
इतिवन् ॥ ६ ॥

मू.—एकस्यैकस्य नागरस्य शतमन्थाः प्रयायिनः ।

पदानयस्महस्रं तु प्रत्यङ्गेष्वनुयायिनः ॥ ७ ॥

व्या.—एकस्यैकरथरक्षाविधौ नियमितदशगजेषु प्रत्येकं प्रायेकमेकै-
कस्यैत्यर्थः । शतमन्थाः प्रयायिनः पादरक्षार्थं नियमिताः सेनाङ्गेषु
चतुर्विधसेनाङ्गयटकमृताः अनुयायिनस्सेवकाः ॥ ७ ॥

मू.—एकस्यैकस्य चाश्वस्य सहस्रं तु पदानयः ।

दश चैतान् पत्नीन् युक्त्वा कार्त्स्न्येन गणना स्त्रियम् ॥ ८ ॥

व्या — मिलिताना पचाद्विसेनास्थाना सर्वेषा गजना वक्ति — एको रथ इत्यादिना । पत्तौ पचाख्यसमूहेषु । षट्का रथ एक । गजा १० वाजिन १००० नरा पदातय १००००० । अग्रेऽपि सेनामुखादावप्येव योजना ॥ ९ ॥

मू — पच्यद्वैस्त्रिगुणैस्तर्वे क्रमादाख्या यथोत्तरम् ।

अनीकिर्नी दशगुणामाहुरक्षौहिणीं बुधा ॥ १० ॥

व्या. — यथोत्तरमनीकिर्नीपर्यन्तम् दशगुणा अक्षौहिणी ॥ १० ॥

मू. सेनामुखे तु गुणितास्त्रयश्चैव रथा गजा ।

त्रिंशत्त्रिलक्षपदगास्त्रिसहस्र हि वाजिन ॥ ११ ॥

व्या — सेनामुखे रथा ३, गजा ३० वाजिन ३०००, पदगा ३००००० ॥ ११ ॥

मू — गुहमे नव रथा प्रोक्ता नागाना नवर्नि विदु ।

अश्वाना नव साहस्र नवलक्षा पदातय ॥ १२ ॥

व्या । गुहमे रथा ९ गजा ९०, अश्वा ९०००, पदातय ९०००००, विदुर्नीतिज्ञा इति शेष ॥ १२ ॥

मू — गणाख्ये तु शताङ्गाना वराणा सप्तविंशति ।

स्तम्बेरमाणा द्विशत सप्तार्ति माहुराका १३ ॥

सप्तविंशतिमाहस्र गन्धर्वा परिकीर्तिता ।

सप्तविंशतिलक्षास्तु मृताश्चात्र पदातय १४ ॥

व्या — गणाख्ये गणनामरुचतुर्यव्यूहे २७ ।, शताङ्गा रथा “शताङ्गस्यन्दनो रथ” इत्यमर । गजा २७० । आयना मारिषा । “यासुर्ग्यस्तु मारिष ” । इत्यमर । गन्धर्वा अस्या २७००० पदानय २७००००० । अत्र गणे ॥ १४ ॥

मू — वद्विःया स्यन्दना प्रोक्ता षेकाशीत्या नियोजिता ।

दशोत्तराष्टशतका पद्मिनश्चात्र कीर्तिता ॥ १५ ॥

२३ विशेष । उद्योगपर्वणि १५४ तमेऽध्याये यथा—

यथा रथास्तथा नागा वद्धक्रदया स्वलङ्कृताः ।

वभूवुस्तप्तपुरुषा रत्नपद्मलवाद्भय ॥ (१)

द्वागदुशधरौ तेषु द्वावुत्तमधनुर्धरौ ।

द्वौ वरासिधरौ राजत्रेक छत्रपताकधृन् ॥

गजैर्मसैस्तमाकीर्णं सर्वमायुधकोशकैः ।

रथस्यासन् दश गजा गजस्य दश बाजिनः ॥

नरा दश हयस्यासन्पद्मरक्षा समन्ततः ।

रथस्य नागा पश्चात्पश्चात्स्यास्तथा हयाः ॥

हयस्य पुरुषास्तप्त मिश्रसन्धानकारिणः ।

सेना पञ्चशतं नागा रथास्तावन्त एव च ॥

पश्चाच्च शतधाश्वा नरा पञ्चगुणास्ततः ।

दशसेना च घटना” इत्यादि ।

चम्बा रथा ७२९ । गजा ७२९० ॥ २० ॥

सप्तलक्षणीत्यादिना अश्वतरुश । गजानामिति पूर्वावयवी
हया ७२९००० । अयो इत्यश्वतङ्गुयानन्त्यवोषकमव्ययम् ।

“मङ्गलानन्तराभ्यप्रक्षकास्तर्प्येध्वयो अथ” इत्यमरः ॥ २१ ॥

पादचारिण ७२९००००० । गजानां पादातगणानाम् ॥ २२ ॥

मू —अनीकिन्या द्वे सहस्रे सप्ताशीत्यधिकं शतम् ।

रथानामथ नागानां गणना वच्मि तेऽनघ ॥ २३ ॥

एकविंशत्सहस्राणि तथाचाष्टशतं नृप ।

सप्ततिश्चेत्यथाश्वानां सख्या शृणु समाहितः ॥ २४ ॥

एकविंशतिलक्षाणि सप्ताशीतिः सहस्रकम् ।

एकविंशतिकोट्यश्च पदानीनां नराधिप । २५

सप्ताशीतिश्च लक्षणा विद्धि बुद्धिमता वर ।

एतदशगुणा या रथात्तान्त्वमक्षौहिणीं शृणु ॥ २६ ॥

व्या.—अनीकिन्यां तदाख्यमेनाया रथाः २१८७ । नागाः २१८७० । अनघ अमोघपराक्रम । । समाहित सावधानचित्त । अश्वाः २१८७००० । पदातयः पत्तय २१८७०००००० । हे नराधिप पृथो । जनमेजयमन्त्रोधनं वा । २९ ॥ एतद्दशगुणानीकिनी दशगुणा शृणु गणनापूर्वकमाकर्णयेत्यर्थः ॥ २६ ॥

मू—अक्षौहिण्यान्त्वेकविंशत्सहस्राणि जनाधिप ।

तथाचाष्टशतैव सप्तति रथगा विदुः ॥ २७ ॥

अष्टादश सहस्राणि द्वे लक्षे च नरेश्वर ।

तथा सप्तशतैव गजाना गणना त्रियम् ॥ २८ ॥

द्वे कोटी चैव लक्षाणामष्टादश महीपते ।

नथा सप्ततिसाहस्रा गन्धर्वाश्शीघ्रयायिनः ॥ २९ ॥

द्वे चार्बुदे च कोटिश्राप्यष्टादश समीरिता ।

लक्षाणा सप्ततिश्चैव पदानीनामितीर्यते ॥ ३० ॥

एतानक्षौहिणीसंस्थान् विना राज्ञो रथा गजा ।

अश्वास्तत्तन्त्रास्तन्त्यन्त्ये पृष्ठगोपा नृपस्य ते ॥ ३१ ॥

व्या.—अक्षौहिण्या रथा २१८७० । रथं गामिनीति रथगा । ता । सप्ततिमित्यर्थः ॥ २७ ॥

गजाः २१८७०० । इय तावन्ती गजाना ॥ २८ ॥

गधर्वा अश्वा २१८७००००० । लक्षाणामष्टदश अष्टादशलक्षसङ्ख्याकास्तप्ततिसाहस्रा । सहस्राण्येव साहस्राणि । सप्ततिसहस्राणि गणिता येषां ते सप्ततिसाहस्रा । शीघ्रयायिनो जवप्रयातारः ॥ २९ ॥

पदातय २१८७००००००० । लक्षाणा सप्तति । सप्ततिलक्षाणीत्यर्थः । इयती एतावद्व्यमाणवती पदानीना गणनेति शेषः । इतीति चाक्षौहिण्या गणनासमाप्तिवाचकदशब्दः ॥ ३० ॥

अक्षौहिणीसंस्थान् तस्यां गणितान्विना । अन्ये तद्विन्ना इत्यर्थः ।
रथाः । गजाः अश्वाः । नृपस्य पृष्ठगोपाः देहरक्षकाः । स्वतन्त्रा
अधिराजनिन्नाज्ञायामवर्तमाना इत्यर्थः । सन्ति नीनिशास्त्रतिद्धास्तिष्ठन्ति
॥ ३१ ॥

मू.—पद्याद्यङ्गे ध्वजपटाः पृथक्कार्या विशेषतः ।

स्वसैन्यस्य च शत्रोश्च वैलक्षण्यस्य सिद्धये । ३२ ॥

व्या.—विशेषतो विविधवर्णभेदतः ॥ ३२ ॥

मू.—युवराजाय वर्वाणां पञ्चसाहस्रिकी मृतिः ।

पथसेनाप्रणेत्रे च चतुस्साहस्रिकी च सा ॥ ३३ ॥

व्या.—प्रसङ्गाद्युवराजादिराजकीयानां मासिकवेतनं विविच्यैव युव-
राजायेत्यादिना । युवराजाय राज्यतन्त्रविचारणकुशलराजपुत्रतद्भ्रातृदौ-
हित्रादिरूपाय “पुत्रो आताथ दौहित्रो राज्ञा यो राज्यचिन्तकः ।
स्त्वेन स्वकृत्येऽधिकृतो युवराजं हि ते विदुरि”ति शौनैकस्मरणान् । पर्वाणां
पूर्वोक्तमुद्रिणां पञ्चसाहस्रिकी पञ्चसहस्रसङ्ख्याका । मृतिर्मासिमासि
दीयमानवेतनमित्यर्थः । सा मृतिरित्यर्थः ॥ ३३ ॥

मू.—मृतिश्चातिरथे देया वर्वाणां द्विसहस्रकम् ।

महारथाय साहस्रद्वयं राज्ञाऽभिमासकम् ॥ ३४ ॥

व्या.—अतिरथे पूर्वोक्तलक्षणे । अभिमासिकं त्रिंशद्दिननिपमितं
जीवनम् ॥ ३४ ॥

मू.—वेतनं रथिकायाथ साहस्रं गजयोधिने ।

दद्यादर्धरथायाथ वेतनं शतपञ्चकम् ॥ ३५ ॥

व्या.—साहस्रं सहस्रवर्षसङ्ख्याकवेतनम् । शतपञ्चकं पञ्चशत-
सङ्ख्याकमित्यर्थः । रथिकाय रथाधिपतये गजयोधिने गजैर्पुङ्क्तो यो
युध्यति तस्मै अञ्जनुदिश्य युद्धतत्पराय । गजाधिपतय इति यावत्
॥ ३५ ॥

मू.—एकस्मै रथिकायाथ तादृशे गजसादिने ।

निष्कार्णा त्रिंशत् दद्याद्यतस्तौ तत्कुटुम्बिनौ ॥ ३६ ॥

व्या—एकस्मै रथिकाय एकरथनाथाय । तत्कुटुम्बिनौ तद्रक्षकौ
॥ ३६ ॥

मू.—सर्वाश्वाधिपती राज्ञ त्रिसाहस्र स चार्हति ।

पादाताधिपतिश्चापि द्विसाहस्रस्य भाजनम् ॥ ३७ ॥

व्या.—सर्वाश्वानामधिपतिर्नायक । राज्ञस्तकाशात् ॥ ३७ ॥

पादाताना सहस्रस्य नेत्रे पचशत स्मृतम् ।

तथाचाश्वसहस्रेश सहस्रं वेतन भवेत् ॥ ३८ ॥

पदातये सुवर्णाना पञ्चक वेतन भवेत् ।

शतपथ्यधिपे सप्त वर्षाणा हययायिने ॥ ३९ ॥

व्या.—नेत्रे नायकाय । “अधिभूर्नायको नेना” इत्यमर ।
सहस्र सध्वत्र वर्षाणामित्यनुषज्यते ॥ ३८ ॥

सुवर्णाना वर्षाणा । हययायिने । एकाश्वनायकाय । वर्षाणा
सप्त वेतन-पदातिशतनायके इवेत्यर्थ ॥ ३९ ॥

मू.—गजयन्तुस्सारथेश्वरिणे चक्रपाय च ।

पदातित्रिशतेशाय पधिकोष्ट्रचराय च ॥ ४० ॥

वार्तिकधिपतेश्चाऽपि वेत्रिणा पतये तथा ।

सूतमागधवन्दीना पतये वीवधाधिपे ॥ ४१ ॥

सेनाया भृतिदात्रे च भटाना गणनापरं ।

माप्ति माप्ति तु वर्षाणा दश पञ्च च वेतनम् ॥ ४२ ॥

व्या.—गजयन्तुहस्तिपकाय । श्वजिने श्वजस्तम्भाधारकाय ।
चक्रपाय चक्ररक्षकाय । पधिकोष्ट्रचराय पन्थानमेकदिनेन त्रिशत्को
शमिनमार्गं यच्छति य पत्तिक । तादृशश्चात्माबुद्धश्च सेन चरायोष्ट्र-
वार्तिकेतित्यर्थ ॥ ४० ॥

वार्तिकाना शत्रुराष्टवार्ताहराणा । अधिपते । वेत्रिणां यष्टिधर
दूतानाम् । वीवधाधिपे । वीवधो धान्यादे प्राप्ति । तस्याधिप ।
तद्विचारणकर्ता । “धान्यादेर्वीवधप्राप्ति”रिति कोश ॥ ४१ ॥

मृतिदात्रे चेतनदानाधिकृताय । भटानां गणनापरे अन्यूनाधिक-
विचाराधिकृताय । दशपञ्च पञ्चदशेत्यर्थः ॥ ४२ ॥

मू.—तत्तत्कार्यानुसारेण कुलपर्यायनस्तथा ।

भटानान्तु मृतिः कल्प्या तत्तत्कालानुसारतः ॥ ४३ ॥

व्या.—तच्च तच्च तत्तत् । तत्तच्च तत् कार्यञ्च तत्तत्कार्यं ।
तस्यानुसारोऽनुरोधः । तेन । कुलपर्यायतः कुलक्रमानुरोधेन । तत्त-
त्कालानुसारतः दूरगमनयुद्धकालानुसारान् ॥ ४३ ॥

मू.—आहवेपु ियश्शूरा जिघांसन्तो महीक्षितः ।

युध्यमानाः परं शक्त्या स्वर्गं यान्त्यपराडमखाः ॥ ४४ ॥

व्या.—ननु बुद्धिपूर्वकं युद्धे मृतस्यात्मघातरूपदोषस्यादित्या-
शङ्क्याह-प्रत्यवायो नास्ति प्रत्यत पुण्यलोकावाप्तिस्तीत्याह आहवेप्विति ।

अपराड्मुखा अभिमुखं युध्यमानाः । शक्त्या परं स्वसामर्थ्यानु-
सारेण स्वर्गं यान्ति । इह देहं त्यक्तेति शेषः । “द्वाविमौ पुरुषौ
लोके सूर्यमण्डलमेदिनौ । परिव्राज्योगयुक्तशरणे चाभिमुखां हत इनि”
पराशरोक्तेः ॥ ४४ ॥

मू.—न कूटैरायुधैर्हन्याद्युध्यमानो रणे रिपून् ।

दिग्धैरग्न्युज्वलैर्यन्त्रैस्तन्त्रैश्चैव पृथग्विधैः ॥ ४५ ॥

व्या.—कूटैः कपटप्रहारसाधनैः । तान्येव विवृणोति दिग्धैरित्या-
दिना । दिग्धैर्विपलितैः । अग्न्युज्वलैर्ज्वलत्काष्ठैः । यन्त्रैरुपलोक्यैः ।
तन्त्रैः कृत्यादिक्षुद्रप्रयोगैः ॥ ४५ ॥

मू.—न हन्यादृक्षमारुढं न ऋचं न कृताञ्जलिम् ।

न मुक्तकेशं नासीनं न तवाऽस्मीनि वादिनम् ॥ ४६ ॥

व्या.—तवास्मीति वादिनं शरणागतम् ॥ ४६ ॥

मू.—न प्रसुप्तं न प्रणतं न नम्रं न निरायुधम् ।

नायुध्यमानं पश्यन्तं न परेण समागतम् ॥ ४७ ॥

व्या.—अयुध्यमानं युद्धश्रान्तम् । पश्यन्तं विनोदार्थिनम् । राज्ञ-
प्रत्यत्वरहितमित्यर्थः । परेण समागतमन्येन सह युद्धं कुर्वन्तम् ।
उदासीनं न हन्यादित्यर्थः ॥ ४७ ॥

मू.—आयुर्व्यसनम्प्राप्तं नार्तं नातिपरीक्षितम्

न हीनं न परावृत्तं न च वल्मीकमाश्रितम् ॥ ४८ ॥

व्या.—आयुर्व्यसनमुपकरणस्वलनं प्राप्तम् । वस्तुत आयु-
घरहितमिति न यौनरुक्त्यम् । नातिपरीक्षितं शस्त्रशिक्षापरीक्षारहितम् ।
परावृत्तं युद्धात्पश्चान्निवृत्तम् ॥ ४८ ॥

मू.—न मुखे तृणिनं हन्यान्न स्त्रियो वेषवारिणम् ।

एतादृशान् मटैर्वापि घातयन् किल्बिषी भवेत् ॥ ४९ ॥

व्या.—मुखे तृणिनं मुखावच्छेदेन तृणवारिणम् । स्त्रियोवेषवारिणम् ।
स्वयं न हन्यादिति सर्वत्र योज्यम् ॥ ४९ ॥

मू.—हन्यमानस्य परिकुञ्चिदुत्कृतं पूर्वसञ्चितम् ।

तत्सङ्गुह्य त्वमुकृतं तेभ्यो दद्यात्तथाविधः ॥ ५० ॥

व्या.—हन्यमानस्य हननशीलस्य । हननकर्मभूतस्य । तस्य
हननं कर्तुः । सुकृतम् तेभ्यो हन्यमानेभ्यः । तथाविधः घातकः
॥ ५० ॥

मू.—मार्गशीर्षे शुभे मासि कुर्याद्यात्रा महीपतिः ।

फाल्गुने वापि चैत्रे वा यदा पश्येद्ध्वं जयम् ॥ ५१ ॥

व्या.—यात्राकालमाह-मार्गशीर्षेत्यादिना । जयं जयसाधनत्व-
शक्त्युपचयादि ॥ ५१ ॥

मू.—शत्रुसेविनि मित्रे च गूढयत्ननमो भवेत् ।

गतप्रत्यागते चैव स हि कष्टतमो रिपुः ॥ ५२ ॥

व्या.—शत्रुसेविनि शत्रूपजापवति । मित्रे भित्तप्रवादे । गतप्रत्यागते
गतसहितप्रत्यागते । गते गमने प्रत्यागते चेत्यर्थः । स हि कष्टतमो-
ऽतिक्रूरः । रिपुर्वा ॥ ५२ ॥

मू.—दण्डब्यूहेन सेनान्तु नयेद्युः शकटेन वा ।

वराहगरुडाभ्यां वा सूच्या वा मरुणेन वा ॥ ५३ ॥

व्या.—नयेत् चात्तेन ॥ ५३ ॥

मू— यतो भवेद्भय शत्रोस्तनो विस्तार्येद्वलम् ।

सेनापनिबलाध्यक्षौ तर्वादिसु प्रवेशयेत् ॥ ५४ ॥

व्या—शत्रोः मय शत्रुसकाशाद्भाति । यतो यादृशभेदशब्दात् । ततस्तदभिमुखितया विस्तारयेदधिकगुल्मस्थापनपूर्वकस्त्वन्यावारकल्पनया प्रसारयेत् । सेनापनि सर्वसेनानायक बलाध्यक्ष स्वल्पसेनानायक इति भेदः ॥ ५४ ॥ सर्वदिसु सेनाया परितः प्रवेशनिर्गममार्गेषु ।

मू—यतश्शङ्का भवेद्भाति ता प्रार्थी कल्पयेद्विशम् ।

सूच्या वक्त्रेण चैवैनान् योषयेद्भूयैव वैरिण ॥ ५५ ॥

व्या— ता दिशः प्रार्थीभिमुखदिशः कल्पयेत् । कुर्यात् । एना-
वैरिण इत्यन्वयः ॥ ५५ ॥

मू—गुल्माश्च स्थापयेदाप्तान् कृतसंज्ञान् समन्ततः ।

स्थाने युद्धे च कुशलानभीरुनभिधातिन ॥ ५६ ॥

व्या—कृतसंज्ञानानामुद्राचिह्नान् । ध्वजादिचिह्नवतो वा ।
स्थानेऽवस्थिताः । ५६ ॥

मू—यवसान्नोदकघनान्युपरुन्ध्याद्रिपोर्यधि ।

चेष्टाश्रैव विजानीयादरीन् योषयता स्वयम् ॥ ५७ ॥

व्या—रिपोर्यधिसान्नोदकघनानि यवमधान्यजलद्रव्याण्युपरुन्ध्यान्मध्ये-
मार्गं स्वसैन्यसंस्थाप्य निरुन्ध्यादित्यर्थः । अरीन्-योषयता स्वशूराणां
चेष्टा सकपटकृत्यानि स्वयमेव विजानीयान् ॥ ५७ ॥

मू—उपजप्यानुपजपेद्वेद्याश्रैव विभेदयेत् ।

लुब्धान् दानेन विभृयाच्छत्रोर्घोषादयथोचितम् ॥ ५८ ॥

व्या—उपजप्यान् जनान्निष्कपूर्वकमुद्धिभेदकान् । भेद्यान् कलह-
प्रियान् । भेदयेन्मयो वैरिणः कुर्यात् ॥ ५८ ॥

मू—तादृशानेव स्वीयान् शिष्येदविचारयन् ।

गोपयेत्स्वीयमार्गांश्च परमर्मपरो नृपः ॥ ५९ ॥

व्या — तादृशान् शत्रुकुनोपजापंतत्परान् परम्परभेदपरान् बुद्धेति शेष ।
आविचारयन् शास्त्रप्राप्त्येन निश्चिन्त शिक्षयेत् । परमर्मपर. शत्रु-
मर्मग्रहणतत्पर ॥ ६९ ॥

१.—युद्धकाले ह्यनुप्राप्ते स्वीयाज्ञापरिपन्थिनाम्

पश्यायनपराणाञ्च स्वयोधानामुपेक्षिणाम् ॥ ६० ॥

व्याजेन युद्धयताञ्चैव सैन्यपाना सुलोमिनाम् ।

पराहमृत्पराणाञ्च मिथो योषविभेदिनाम् ॥ ६१ ॥

शत्रुषु स्वीयमार्गांश्च व्याजात् ख्यापयन् स्फुटम् ।

रिपूणां मार्गदातृणा स्वापदञ्चाभिनन्दताम् ॥ ६२ ॥

तेषा प्राणान्तिको दण्डो राज्ञा कार्थो विजानता ।

सुमहत्परापेऽपि दूतवध्या विगर्हिता ॥ ६३ ॥

व्या — स्वीयाज्ञापरिपन्थिना स्वरुताज्ञाविरोधिकृत्यवतामित्यर्थः ।

उपेक्षिणा स्वस्वामिजयोपेक्षावनाम् ॥ ६० ॥

व्याजेन युद्धयताम् । शत्रुयोधाऽपातन यथा तथा युद्धं कुर्वताम्
सुलोमिना परदत्तद्रव्यलोमयुक्तानाम् । मिथ । अन्योन्य स्वसैन्ययोष-
विभेदिनाम् । शत्रुजपानुकूलान् कुर्वताम् ॥ ६१ ॥

व्याजादन्यार्थतया पत्रलेखनपूर्वक वस्तुभेषणपूर्वक वा कपटान्
मार्गदानृणा सग्यादिग्रहणार्थं विप्रदानृणाम् । स्वापद राजावमानमभि-
नन्दताम् ॥ ६२ ॥

विजानता शिक्षाशास्त्रनिपुणेन । दूतानां शत्रोर्वनिर्हणाम् ।

“स्यात्तद्देशहरो दूत” इत्यमर ॥ ६३ ॥

सू — योऽदण्डघान्मोचयेद्गाना सम्प्रदण्डघान्श्च पातयेत् ।

इष्ट भवेत्क्रुशतैस्तेन धर्मानुयायिना ॥ ६४ ॥

॥ इति वैशम्पायननीतिप्रकाशिकाया सैन्ययोगकरण नाम

सप्तममर्मः ॥

व्या.—धर्मानुवर्तिना धर्मज्ञानानुसारिणा । ६४ ॥

॥ इति श्रीसत्तारामरुद्राया नीतिप्रकाशिकानव्यधिकृतो

सप्तमस्तर्गः ॥

अथाष्टमस्सर्गः ।

(राजव्यापाररुचनम्)

मू.—राजधर्मान् प्रवक्ष्यामि यथावृत्तो भवेन्नरः ।
लोकरञ्जनमेवात्र राज्ञो धर्मः सनातनः ॥ १ ॥

व्या.—राजधर्मान्प्रातरारभ्य स्वापपर्यन्तं राजकृत्यानि ॥ १ ॥

मू.—यथा हि गर्भिणी हित्वा स्व प्रियं मनसोऽनुगम् ।
गर्भस्य हितमाधत्ते तथा कुर्यात्प्रजाहितम् ॥ २ ॥

व्या.—जनसन्तोषकरणे दृष्टान्तमाह । यथा हीति—मनसोऽनुगं मनोऽनुकूलं
स्वं प्रियं स्वभर्तारं हित्वा निबिडतरालिङ्गनादिषु त्यक्त्वा “स्वप्रियमिति पाठे
तिक्तकटुकपायाद्याहारं त्यक्तेत्यर्थः । गर्भस्थजनतोर्हितं पथ्यादिरूपं गर्भिणी
पाप्मासिकादिगर्भवारिणी यथा तथा प्रजाहितं कुर्यादित्यर्थः ॥ २ ॥

मू.—अष्टभिलोकपालानां मात्राभिर्निर्मितो यतः ।
तन्मादभिवेद्राजा सर्वभूतानि तेजसा ॥ ३ ॥

व्या.—मात्राभिः कलाभिः ॥ ३ ॥

मू.—सोऽग्निर्भवति वायुश्च सोऽर्कस्सोमस्स धर्मपः ।
स कुबेरस्स वरुणः स महेन्द्र प्रभावत ॥ ४ ॥

व्या.—प्रभावतोऽन्यादिगुणसाधर्म्यादग्निः क्रोधे । वायुः स्वविरोध्यप-
सारणे । अर्कः प्रतापे । सोम आह्लादकल्पने । धर्मो न्यायविचारे ।
कुबेरः धनदाने । वरुणः क्षेमकृत्ये । महेन्द्र परमैश्वर्ये ॥ ४ ॥

मू.—बालोऽपि नावमन्तव्यो मनुष्य इति भूमिपः ।
महती देवता ह्येषा नररूपेण तिष्ठति ॥ ५ ॥

राजा सन्मानमर्हतीति न्यायमनुसृत्य तेजोवतां न वयः कारणमित्याह ।
बालोऽपीति—

महती देवता विष्णुरूपा देवता । नाविष्णुः पृथिवीपातिरिति न्यायात् ।
“एको विष्णुर्महद्भूतमिति” स्मृतेश्च ॥ ५ ॥

राजाविरोधिनां कुलहानिरित्याह एकमेवेति —

मू.—एकमेव दहत्यग्निर्नरं दुरुपसर्पिणम् ।

कुलं दहति राजाग्निस्सपशुद्रव्यसञ्चयम् ॥ ६ ॥

व्या.—दुरुपसर्पिणं दुर्बुद्धचोपसर्पमाणं तत्र पतन्तमित्यर्थः ॥ ६ ॥

मू.—तस्य प्रसादे पद्मश्रीर्विजयश्च पराक्रमे ।

मृत्युश्च वसति क्रोधे तस्मात्सर्वाश्रयस्तु सः । ७ ॥

व्या.—प्रसादेऽनुग्रहे पद्माश्रया श्री सम्पदाद्यधिदेवता । “यस्य कोपे महाबाधः प्रसादश्च महाफल” इति न्यायादिति भावः । सर्वाश्रयः सम्पद्विपदुभयफलप्रद इत्यर्थः ॥ ७ ॥

मू.—अगूढविभवा यस्य पुराष्ट्रनिवासिनः ।

नयापनयवेत्ता यस्स राजा त्विदमाचरेत् ॥ ८ ॥

व्या.—यस्य राज्ञः पुरवांसिनः अगूढविभवाः निर्भयमनाच्छा-
दितैश्वर्याः ।

अयं भाव —दुष्टे राजानि स्वैश्वर्यं जना न प्रकटयन्तीति तदैश्वर्या-
मोदको य इति बोध्यम् । नयापनयवेत्ता च य नीत्यपनीतिपरिज्ञाता ।
स इदं वक्ष्यमाणम् ॥ ८ ॥

मू.—उत्पायापररोत्रपु चिन्तयेदर्धनिर्णयम् ।

गुणदोषान् स्वयं बुद्ध्वा कर्तव्यार्थे प्रसन्नधीः ॥ ९ ॥

व्या.—अर्धनिर्णयं प्रयोजननिश्चयम् । कर्तव्यार्थे मन्त्रिभिः पूर्वदिने
कर्तव्यत्वेन निर्दिष्टे अभिषेये । गुणदोषौ स्वयं स्वयेव । बुद्ध्वा
विचार्य । प्रसन्नधीरिति कर्तव्यतानुद्धिस्सन् इत्यर्थः ॥ ९ ॥

मू.—दैवं हृदा दृढं ध्यात्वा कृत्वा मङ्गलपाठकम् ।

शुचिर्भूत्वा तु विधिवन्मङ्गलालम्बनं चरेत् ॥ १० ॥

व्या.—मङ्गलपाठकं स्तुतिपाठं विधिवदाचारकाण्डोक्तप्रकारेण । शुचिः
'एका लिङ्गे गुदे तिस्रः तपः वामकरे दश । पादयोर्मृत्तिकापदकं उभये
सप्तमृत्तिका' इति शाखाचरणलम्बनशुद्धिस्सात्रित्यर्थः । मङ्गलालम्बनं
श्वेतगोपुच्छादिस्पर्शनरूपम् ॥ १० ॥

मू.—नित्यकर्म समाप्याथ नित्यदान विधाय च ।

त्रैविद्यवृद्धान्त्वा तु तिष्ठेदेषाञ्च शासने ॥ ११ ॥

व्या.—त्रैविद्यवृद्धान् साङ्गवेदत्रयाध्ययनाध्यापनेन ज्ञानवृद्धान् ।
नत्वा । एषा धनुर्वेदपराणा, शासने धनुर्विद्यादिशिक्षणरूपे । तिष्ठेदम्यसे-
दित्यर्थ ॥ ११ ॥

मू.—तेभ्योऽधिगच्छेद्विनय विनीतात्मा हि नित्यश ।

वनम्याश्चैव राज्यानि विनयात्प्रतिपेदिरे ॥ १२ ॥

व्या.—तेभ्य त्रैविद्यवृद्धेभ्य । विनय नीति, विनयाम्यासप्रयोजन
माह—वनम्याश्चेवेति । वनस्था राज्यं हित्वा वने विद्यमाना विदुरापुत्रस्य
क्षयादय (१) ॥ १२ ॥

मू.—इन्द्रियाणां जये योगमधितिष्ठेद्विबानिदाम् ।

जगज्जितेन्द्रियस्येदं वशं भवति नित्यदा ॥ १३ ॥

व्या.—जये तद्विषये योग योगाम्यासमुपाय वा । इन्द्रियजयस्य
प्रयोजनमाह जगदिति ॥ १३ ॥

मू.—अरिषड्वर्गरहितो वेदशास्त्रपरश्शुचि ।

प्रातः काले व्यतीति तु भूपितस्तु सभा व्रजेत् ॥ १४ ॥

व्या.—अरिषड्वर्गं कामक्रोधलोभमोहमदमात्सर्यरूपं तेन रहितं ।
वेदशास्त्रपरोऽभ्यासतत्परः । अत एव शुचि स्वाध्यायरूपतपसा शुद्धः ।
"तपो हि स्वाध्यायः" इति श्रुते ॥ १४ ॥

मू.—उच्चासनस्थो नृपती राज्यतन्त्रं विचारयेत् ।

धर्मासने ममारोप्य विप्रं मुञ्च पुरोहितम् ॥ १५ ॥

व्या.—धर्मासने धर्मविचारार्थं क्लृप्तस्वद्वितीयासने ॥ १५ ॥

मू.—जातिमात्रोपजीवी वा कामम्याद्ब्राह्मणमुव ।

धर्मप्रवक्ता नृपते न तु शूद्रः कथञ्चन ॥ १६ ॥

मू.—ब्राह्मणेतरस्य धर्मनियन्तृत्वे निषेधमाह—जातीति । जाति-
मात्रोपजीवी जातिमात्रेण जीवन् अकृतवेदशास्त्राध्ययनपूर्वकसत्क्रियः ।
अत एव ब्राह्मणमुव अधमब्राह्मणः । वा शब्दस्समुच्चये । धर्मप्रवक्ता
भवेत् । किंपुनस्तद्ब्राह्मण इति यावत् ॥ १६ ॥

मू—यस्य शूद्रस्तु कुरुते राज्ञो धर्मविवेचनम् ।

तस्य सीदति तद्राष्ट्रं पङ्के गौरिव पश्यत ॥ १७ ॥

व्या—धर्मविवेचनं धर्मविचारः । पश्यत पश्यन्तं राजानमनादृत्यर्थः ।
पङ्के कर्दमे हृदे गौरिव सीदति नश्यति ॥ १७ ॥

मू—मैलाञ्छास्त्रविदश्शूराल्लब्धक्षान् कुलोद्भवान् ।

सचिवान् सप्त चाष्टौ वा कुर्वीत सुपरीक्षकान् ॥ १८ ॥

व्या—मातापितृपेतामहान् । शास्त्रविदो नीतिशास्त्रज्ञान् । शस्त्र-
विद इति पाठान्तरम् । लब्धलक्षान्विचक्षणान् । कुलोद्भवान् कुलीनान् ।
सुपरीक्षकाल्लोकमर्यादापरीक्षातत्परान् । सचिवानापत्सहायार्थकलृप्तमूलबल-
नायकान् ॥ १८ ॥

मू—सुमान्त्रिणं प्रकुर्वीत द्वौ वा त्रीन्यायवादिनः ।

तेस्साधं चिन्तयेदर्थान् पत्तनेऽर्थपरो नृप ॥ १९ ॥

द्वारपालान् पृष्ठगोपान् समानेतृन्धाश्रवान् ।

समाज्ञाप्य विधानेन सावधानमना भवेत् ॥ २० ॥

व्या—न्यायवादिनो राज्यतन्त्रवक्तृन् ॥ १९ ॥ समानेतृन् सम्यग्मर्या-
दाव्यवस्थापनाधिकृतान् । आश्रवानाज्ञाचालकान् । “वचने स्थित
आश्रयः” इत्यमरः । विधानेन प्रामुख्येन ॥ २० ॥

मू—दूतं चैव प्रकुर्वीत मर्वशास्त्रविशारदम् ।

इक्षिताकारचेष्टाज्ञं शुचिं लालटिकं हितम् ॥ २१ ॥

व्या—दूतं सन्देशहरणनायकम् । इक्षितं पराभिप्रायः । आका-
रोऽभिप्रायमूचकमुखविकासादिः । “आकारास्त्विद्धं इक्षितम्” इत्यमरः ।
चेष्टा हस्तभूचर्या । ता जानातीति इक्षिताकारचेष्टाज्ञः । तः ।
लालटिकं प्रभुभारदाशनम् । हितं राजहितद्वयम् ॥ २१ ॥

मू—धर्मशास्त्रानुसारेण सामात्यम्पुरोहितः ।

व्यवहारान् नृपं पश्येद्विद्वद्भिर्वासीगैर्गृहम् ॥ २२ ॥

व्या.—धर्मशास्त्रानुसारेण धर्मनियामकव्यवहारकाण्डरीत्या । सपुरोहितः धर्मधिकारिब्राह्मणसहितः । व्यवहारानन्यविरोधेन स्वसम्बन्धितया कथनरूपान् । तेषामनेकविधत्वं व्यवहारनीतिबहुवचनस्वारस्यात् । नृप इत्यनेन क्षत्रियमात्रस्यायं न धर्मः किन्तु प्रजापालनेऽधिकृतस्याऽन्यस्यापीति दार्शितम् । विद्वद्भिर्वेदशास्त्राभिर्द्वैर्ब्राह्मणैस्सहेति तृतीयानिर्देशात्तेषामप्राधान्यम् । सहयुक्तेऽप्रधानमिति स्मरणात् । अतश्चादर्शनेऽन्यथा दर्शने च स दोषो राज्ञ एव न ब्राह्मणानाम् । यथाह मनुः—

मू.—अदण्ड्यान् दण्डयन्नाजा दण्ड्यांश्चैवाप्यदण्डयन् ।

अयशो महदप्नोति नरकञ्चाधिगच्छति ॥ इत्यलम् ॥ २२ ॥

सेनाकर्म समालोक्य भृतिं तेभ्यो विधाय च ।

दीनान्धकृपणानाञ्च वृत्तिं सम्यग्विचार्य च ॥ २३ ॥

आयव्ययेच विज्ञायायत्यभ्युदयं तदा ।

कृपीबलानां कृत्वा तु योगक्षेमो च जीवनम् ॥ २४ ॥

दुर्मिश्रव्यसनोपेतान्विदित्वा तु परोक्षतः ।

तेभ्यः प्रदाय स्वद्रव्यं यथायोग्यं विवर्धय तान् ॥ २५ ॥

स्वद्रव्यमाहरेत्तेभ्यस्सुपुष्टेभ्यस्समाहितः ।

अवधेः पत्रिका तेभ्यो लेखयित्वा स्वहस्ततः ॥ २६ ॥

व्या.—वृत्तिं जीवनम् ॥ २३ ॥ आधमादार्यं ॥ व्ययम् व्रयम् ।

आयत्यभ्युदयमुत्तरकाललाभानुकूलकृत्यम् । “उत्तरः काल आयति”

रित्यमरः । कृपीबलानां कृप्या जीवनकर्तृणाम् । योगक्षेमौ । अप्राप्तस्य

प्राप्तिर्योगः । स्थितस्य संरक्षणं हेमः । तां कृत्वेत्यर्थः ॥ २४ ॥

परोक्षतस्तद्वचनं विना स्वचारमुखेनेत्यर्थः । तेभ्यो दुर्मिश्रव्यसन-

युक्तेभ्यः । कृपीबलेभ्यः स्वद्रव्यं प्रदाय न्यासविधिना दत्त्वा । तत्रापि

यथायोग्यं दानं निस्वेभ्योऽधिकद्रव्यदानम् । स्वद्रव्यस्य हान्यापत्तेरित्यर्थः

॥ २५ ॥

स्वहस्ततो लेखयित्वा तद्वस्तचिह्नां कृत्वा ॥ २६ ॥

मू.—उन्मोच्य चाधिकारिभ्यो भयात् क्षुद्रान् स्वयं नृपः ।

पारितोषिकवस्त्राणि तेषां दत्त्वा यथाविधि ॥ २७ ॥

वाचा तान् भीषयित्वा तु हृदयार्द्रो महीपतिः ॥

व्यवस्था विदधन्नेभ्यस्सामदानविचक्षण ॥ २८ ॥

व्या.—अधिकारिभ्यो जनपदाधिकृतेभ्य । भीतान् क्षुद्रान् दुर्बलान् ।
पारितोषिकवस्त्राणि तेषां स्वोपरिसन्तोपजननार्थम् ॥ २७ ॥

वाचा बाल्प्राप्तेन । न तु कार्यनः । हृदयार्द्रं हृदये दयया युत ।
एभ्यो नीवृज्जनेभ्य । व्यवस्थामनेन प्रकारेण “युष्मान् परिपालयामीति
वाक्प्रामाण्यरूपान् सामदानविचक्षण, सामदानप्रचारनिपुणस्सन् विदधन् ।
कर्ता भूयादित्यर्थ ॥ २८ ॥

मू.—चरितानि विचार्यैव चारेभ्यश्चाधिकारिणाम् ।

दुष्टानां शिक्षणं कुर्याद्दण्डनीतिप्रवर्तकः ॥ २९ ॥

व्या.—अधिकारिणां तत्तदुद्योगनियमितानां चरितानि दुष्टादुष्टकृत्यानि ।
दुष्टानामविहितशत्रूणां शिक्षणं । अग्रे दुष्टकृत्यनिरासकशिक्षा दण्ड ।
शिक्षणम् । नीतिप्रवर्तको नीतिशास्त्रचालक ॥ २९ ॥

मू.—यत्र श्यामो लोहिताक्षो दण्डश्चरति पापहा ।

प्रजास्तत्र न भुङ्क्षन्ति नेता चेत्सामु पश्यति ॥ ३० ॥

व्या.—दण्डदेवतास्वरूपमाह यत्रेत्यादिना । नेता राजा सामु
पश्यति सम्यक् दण्डं प्रचारयति चोदित्यर्थ ॥ ३० ॥

मू.—अकालक्रयविक्रेयकर्तृणां स्वार्थकामिनाम् ।

प्रजाम्यो दायकर्तृणां स्वामिकार्यविधातिनाम् ॥ ३१ ॥

प्रजोद्वेजनकर्तृणामुग्रदण्डेन दुस्तत ।

शोदेवब्राह्मणस्वानां हर्तृणां लोभदोषतः ॥ ३२ ॥

राजाज्ञाप्रतिबन्दीनां राजद्रोहपरात्मनाम् ।

स्वराजचरिताख्यानकर्तृणां शत्रुराजके ॥ ३३ ॥

सेतुभेदकराणाञ्च चोरमोचनकारिणाम् ।

राजस्वे च प्रपातानां राजकोशापहारिणाम् ॥ ३४ ॥

स्वार्थीनादिकृतानां तु वेतनार्थं प्रगृह्णता ।

स्वयोद्योगभेदकर्तृणामभिचाररतात्मनाम् ॥ ३५ ॥

अपलापप्रसक्तानां स्ववाक्यं राजसन्निधौ ।

राजस्वेऽन्यत्त्वकर्तृणां तदाकाराम्नातिनाम् ॥ ३६ ॥

शिक्षणार्थं चरा योज्यास्तेभ्यो विज्ञाय तत्तन ।

तेषां व्यतिक्रमं पश्चात् शिक्षयेन्नीतिमार्गते ॥ ३७ ॥

व्या.—अकाले स्वराज्याननुकूलसमये । त्रयो धान्यादिकं दत्त्वा
द्रव्यग्रहणम् । विक्रयो राजद्रव्यं दत्त्वा धान्यादित्रयं दत्त्वा धान्यादिग्रहणं ।
तत्कर्तृणां । स्वार्थकामिना अकाले राजधान्यादित्रयं भव्यं कुर्वतामित्यर्थः ।
दायहर्तृणां गुप्तद्रव्यहारिणाम् ॥ ३१ ॥

दुःखतः अन्तः स्वस्य द्रव्याद्यदानं स्ववशात् ॥ ३२ ॥

राज्ञा द्रोहोऽनिष्टाचिन्तनम् । तत्र परं आसत्त आत्मा चित्तं येषां ।
स्वराजा स्वस्वामी । तस्य यानि चरितानि किञ्चिदन्यायव्यवहारदर्शनादीनि ।
तेषामाख्यानं कुर्वन्तीति तादृशा । तेषां । शत्रुराजके तत्समूहे ॥
॥ ३३ ॥

सैतुभेदकराणां मर्यादाविच्छेदनकराणां अथवा नद्यादिसैतुव्यापादि-
नाम् । राजकोशपूरणार्थं प्रजाभ्यो गृहीतम्वाधीनकरूपकोशस्थद्रव्यहारिणाम्
॥ ३४ ॥

स्वाधीनाधिकृतानां । कृतं यद्वेतनं तन्मध्येऽर्धवेतनग्राहिणाम् ।
आभिचाररतात्मना । कृत्रिमकृत्याद्युत्पादनाग्निविषप्रयोगादिरूपकृत्यासत्त-
चित्तानाम् ॥ ३५ ॥

राजस्वे ग्रामादाव-न्यत्त्वकर्तृणाम् राज्ञ इदं न भवतीति । अपित्वन्य-
स्येत्यन्यस्वामिनं प्रदर्शयित्वा गूढं तस्मात् द्रव्यग्राहिणमित्यर्थः ॥ ३६ ॥

तस्यश्चरेभ्यः ॥ ३७ ॥

मू.—अधिकारप्रच्यवैश्वं कारागाराधिवासने ।

निगलालम्बनैश्चैव राष्ट्रनिष्कासनेस्तथा ॥ ३८ ॥

सर्वस्वहरणेश्च नीचकृत्यप्रचोदने ।

प्रावारैर्गैरुवलेण चतुष्पथनिवशने ॥ ३९ ॥

परिवर्तनाधिकारेश्च कायकेशोपपादने ।

मृद्वहैश्च करावर्तेर्विरूपकरणेस्तथा ॥ ४० ॥

एतैरन्यैर्यथाशास्त्र शिष्येदविकारिण ।

राज्ञा तु शिक्षितान् दृष्ट्वा ये हसेयुश्च तानपि ॥ ४१ ॥

व्या — शिक्षाप्रकारमाह — अधिकारप्रचयैश्चेत्यादिना । अधिकाराण प्रचयै । निष्कासनै । कारागारेषु । “ कारास्याद्वन्धनाल्य ” इत्यमर । अगरशब्द वैलक्षण्यद्योतक ।

अधिवासनेर्विन्यासे । निगडाना पादबन्धनाना । आलम्बनैरसज्जनै रात्रिनिष्कासने स्वदेशार्निवासनै । पुरुषभेदविवक्षया बहुवचनप्रयोग ॥ ३८ ॥

नीचकृत्यप्रचोदनेर्दोषारिकाद्याज्ञाया प्रेरणै । प्रावारेण कम्बिद्वेनैकैव वस्त्रेण । सहचतुष्पथे नगरमध्ये वील्या निवेशनै । आसाय । “ प्रावारस्म्यात्कटितम् ” इति मेदिनी ॥ ३९ ॥

परिवर्तनाधिकाररधिवाराविनिमयेरित्यर्थ । मृदा मृत्तिकाना वाहे सालादिबन्धनार्थवहनै ॥ ४० ॥

राज्ञापरधानुसारेण शिक्षितान्प्राप्तशिक्षान् । राजहेलनार्थं येऽपहसति तानपि शिष्येदिति पूर्वणान्वय । इदं शिक्षण लोके स्वगुरुत्वसम्पादनार्थमिति ज्ञेयम् ॥ ४१ ॥

मू — राज्ञाऽपहासनिन्दे च राजदारान् हसति ये ।

नैवृज्जनानामार्गस्थान् ज्ञात्वा सशिष्ये-नृप ॥ ४२ ॥

व्या — राज्ञोऽपहासस्तत्प्रभाया स्थित्वा दन्तभूदर्शनपूर्वकोपहास । तन्निन्दाञ्च ये कुर्वन्तीति शेष । राजदारान् राजावरोधवधूजनान् । नीवृत्ति देश ये जना — तानमार्गस्थान् दुर्मार्गस्थान् । स्वस्वधर्मस्थापनया शिष्येदित्यर्थ ॥ ४२ ॥

मू — मृदुर्हि राजा सततं नृपुर्मवति सर्वश ।

तीर्णाचोद्विजते लोकस्तस्मादुभयमाचरत् ॥ ४३ ॥

व्या.—मृदुर्लभः अल्पतरशिक्षापरः । अलघुभृत्यैरपि परिभूतः तर्हि उग्रदण्डवता भवितव्यमित्याशङ्क्य नेत्याह । तीक्ष्णादिति । उद्विजते विभेति । तस्यात्कारणात् । उभयं कालविशेषमृदुत्वं तदन्यकाले चोभयं च सेव्यमिति भावः ॥ ४३ ॥

मृ.—राजानं प्रथमं विन्देत्ततो भार्या ततो घनम् ।

राजन्यसति लोकेऽस्मिन्कुतो भार्या कुतो घनम् ॥ ४४ ॥

व्या.—राजन्वति प्रदेशे प्रजाभिःस्थेयमित्याह राजानमिति । प्रथमं मुख्यतया विन्देत्सम्पादयेत् । ततो भार्या घनञ्च स्वकीयत्वेन विद्यादित्यर्थः । अस्मिन् लोके प्रपञ्चे राजन्यसति असत्पुरुषे सति भार्या च घनञ्च कुतः । “नाराजके जनपदे भार्या वा वर्तते वशः” इत्यादि रामायणवचनात् ॥ ४४ ॥

मृ.—आयानुकूलं कुर्वीरन् मृत्या राजहितैषिणः ।

पश्चान्निवेदयेद्युस्तदन्यथा दण्डभागिनः ॥ ४५ ॥

व्या.—राजहितैषिणो मृत्या आयानुकूलमापूर्वप्राप्तचनुसारिकर्म स्वयं राजाज्ञां विना स्वतन्त्रं कुर्वीरन् । कर्तुं शास्त्रसम्मतम् । पश्चात्कर्म कृत्वा निवेदयेत् । पञ्चद्वारा स्वयं वापि ज्ञापयेयुरिति भावः । अन्यथा राज्ञो-
ऽनुकूलकृत्याकरणे दण्डभागिनो दण्डार्हाः ॥ ४५ ॥

मृ.—ग्रामस्याधिपतिः कार्यो दशग्राणाधिपस्तथा ।

विंशतीशदशतेशश्च सहस्रेशो नृपग तु ॥ ४६ ॥

व्या.—राज्यपालनक्रममाह ग्रामस्येति । नृपेणाधिरानेन स्वेत...
॥ ४६ ॥

मृ.—ग्रामीयान् ग्रामदोषांश्च ग्रामिकः परिपालयेत् ।

तानान्वसेत् दशिने दशको विंशतीश्वरे ॥ ४७ ॥

विंशतीशश्च तत्सर्वं वृत्तं जानपदे जने ।

ग्रामाणां शतपालाय सर्वं वै विनिवेदयेत् ॥ ४८ ॥

व्या.—ग्रामीयान् ग्रामे भवान् परिपालयेत् । लक्षणया विचारय-
दित्यर्थः ॥ ४७ ॥

जानपदेशविद्यमानकाले ॥ ४८ ॥

मृ. यानि ग्रामिकभोज्यानि ग्रामिकस्तान्युपादनुते ।

हिरण्यधान्यभागेन यतो राष्ट्रीयकस्मृतः ॥ ४९ ॥

व्या.—ग्रामीयको ग्रामीययोगक्षेमाधिकृतं । यानि ग्रामिकभोज्यानि तानि हिरण्यधान्यभागेन हिरण्यांशधान्यांशग्रहणेन तानि हिरण्यधान्यांशान्युपादनुते । भोक्तुमर्हति । तदेव तस्य जीवनमित्यर्थः । यतो राष्ट्रीयककुलक्रमेण तद्रक्षकः ॥ ४९ ॥

मृ. — दशी तेन विभक्तव्यो विंशतीशस्तथा स्मृतः ।

ग्रामं ग्रामशनाध्यक्षो भोक्तुमर्हति सत्कृतः ॥ ५० ॥

व्या. — दशी दशग्रामाधिपः तेन दशग्रामीयधनधान्येन विभक्तव्यो विभागं प्रापणीय । पेषणीय इति यावत् । विंशतीशो विंशतिग्रामाधिपोऽपि तथा । तादृशजीवनवान् । ग्रामशनाध्यक्षस्य जीवनमाह—ग्राममिति । ग्रामं पर्यगतोत्पादकं । एतद्ग्रामजनन्यपर्याभ्या । सत्कृतो ग्रामरातिभिरिति शेषः ॥ ५० ॥

मृ. शान्तानगरमर्हन्तु सत्यपतिरुत्तमम् ।

दिवापान्नमनयोग्योऽमी शान्तादिग्रामनायकः ॥ ५१ ॥

व्या.—अतन्द्रितः आलस्यशून्यः । कश्चिद्विलक्षणस्सचिवः । राज-
समीपवर्तीति राष्ट्राधिकारकृत्यम् । अपेक्षेत् ॥ ५२ ॥

मू.—नगरे नगरे च स्यादेकस्सर्वार्थचिन्तकः ।

उच्चस्थानो घोररूपो नक्षत्राणामिव ग्रहः ॥ ५३ ॥

व्या.—सर्वार्थचिन्तकस्सर्वाधिकारी । घोररूपस्सर्वनिग्राहकाकृतिमान् ।
ग्रहश्चन्द्रः ॥ ५३ ॥

मू.—स च तान् सम्परिक्रामेत्सर्वानिव सदा कृती ।

तेषां वृत्तिं हि गणयेत्सम्यग्ग्राहैस्वचारकैः ॥ ५४ ॥

व्या.—स प्रधाननगरानीचैर्विद्यमाननगराधिकृत तान् जनपदान् ।
सम्परिक्रामेत्सम्यक् सञ्चरेदित्यर्थः । तेषां तद्देशवासिनां । वृत्ति
मर्यादान् ॥ ५४ ॥

मू.—जिघांसव पापकामा परस्वादायिन शठाः ।

तत्तद्रक्षाम्बधिकृतास्तेभ्यो रक्षेदिमा प्रजा ॥ ५५ ॥

व्या.—अधिकृता अधिकारिणः । पूर्वार्धबोधितगुणकाः । मदान्धा
भवन्तीति प्रसिद्धिः । तस्माद्वक्ष्या इत्यर्थः ॥ ५५ ॥

मू.—उच्चापचाः कराः न्याया पूर्वराज्ञां युधिष्ठिर ।

यथा यथा न हियेयुस्तथा कुर्यान्महीपतिः ॥ ५६ ॥

व्या.—कराः बलयः ॥ ५६ ॥

मू.—ब्राह्मणेभ्यो नाददीत शुल्क राजा तथा करम् ।

न ब्राह्मणधनस्वामी कदाचित्स्यान्नराविष ॥ ५७ ॥

व्या.—शुल्कं घृष्टादिषु नूतनवस्त्रधान्यकैशेयाद्याहरणानिमित्तकद्रव्यम् ।

“पक्षादिदेयं शुल्कोऽस्त्री” त्यमरः ॥ ५७ ॥

मू.—आयं तु विपुलं कुर्याद्द्वयं कुर्यात्पुमूष्मकम् ।

नीवृद्याश्रां तथा भूपो लोकानुग्रहकृत्स्वयम् ॥ ५८ ॥

व्या.—आयमायति । विपुलं महान्तम् । व्ययं स्वहस्तद्व्ययम् ।

पुमूष्मकं । “पादैनैकेन सेनायाः पादार्धेन स्वजाविनम् तद्धनार्धाद्धर्म-
कृत्यं कोशपूर्तिस्तृतीयतः । तुरीयार्धं पृथक् स्थाप्यं शेषार्पणं यथेच्छिकम् ।

राजा त्वेवं हि विभजन् चिरमैश्वर्यमश्नुते ।” इति स्मृत्यनुरोधात्कुर्यादित्यर्थः ।
नीवृथात्रा देशसञ्चारः । स्वयं लोकानुग्रहकृत् सन् कुर्यादित्यन्वयः ।
प्रतिवर्षसञ्चारेण बहुवृत्तान्तज्ञाने सति तत्तज्जीवनधर्मपालनं भवतीत्यर्थः
॥ ५८ ॥

मू.—बन्धयेच्च तटाकानि सरासि स्वगृहाणे च ।

श्रेणीवृक्षास्तथारामान्गोपयेच्च सुमार्गकृत् ॥ ५९ ॥

व्या.—स्वगृहाणि तत्तन्नगरविद्यमानानि । श्रेणीवृक्षाद्याजमार्गेषुभय-
पार्श्वयोः श्रेण्याकारतया विद्यमानपादपान् । सुमार्गकृत्तन्मोतसमीकरणेन,
जलमार्गबन्धनेन, गुल्मस्थापनपूर्वकं होराद्युपद्रवपरिहारेण च सम्यक्मार्ग-
कर्त्रा भवितव्यमित्यर्थः ॥ ५९ ॥

मू.—सम्मानञ्चैव कुर्वीत विद्यावृद्धद्विजातिषु ।

अवमत्यादिभिर्दण्डैर्विप्रान्विद्यासु योजयेत् ॥ ६० ॥

व्या.—विद्यया स्वस्वकुलोचितवेदशास्त्राद्यभ्यासेन । या वृद्धाः ।
उत्तमा द्विजातयः । ब्राह्मणाः । तासु संमानं स्वसन्मुखगमनेन पूर्वजी-
वनार्दाधिकं । वस्त्रभूषणदानादिरूपं । विप्राननधीतवेदशास्त्रादिकान्
॥ ६० ॥

मू.—अलब्धमीहेद्धर्मेण लब्धं यत्नेन पालयेत् ।

पालितं वर्धयेन्नित्यं वृद्धं पात्रेषु निसिपेत् ॥ ६१ ॥

व्या.—अलब्धं शत्रुराज्यस्वर्गादिकं । धर्मेण राज्यपालनतः-
करणरूपेण । वृद्धमैश्वर्यम् । पात्रेषु सत्पात्रेषु । “योग्यभाजनयोः
पात्र” मित्यमरः ॥ ६१ ॥

मू.—भोगञ्च दद्याद्विप्रेभ्यो वसूनि विविधानि च ।

अक्षयोऽयं विधी राज्ञां यद्विप्रेषूपपादनम् ॥ ६२ ॥

व्या.—अक्षयो जन्मान्तरोपयोगितया क्षयरहितः ॥ ६२ ॥

मू.—दत्त्वा भूमिनिबन्धं वा कृत्वा लेख्यन्तु कारयेत् ।

आगामिमद्रनृपतिपरिज्ञानाय पार्थिवः ॥ ६३ ॥

व्या.— निवन्धं पौरश्रेणिभिर्वाप्यमानदेवब्राह्मणजविनं कृत्वा कारयित्वा
चेत्यर्थः । आगामिनो ये भद्रनृपतयः धार्मिका राजानः तेषां परिज्ञाना-
यावबोधनाय । भद्रपदाद्दृष्टैः राजभिः न चाल्यत इति ध्वनितम्
॥ ६३ ॥

मू.— दत्त्वा भूम्यादिकं राजा ताम्रपट्टेऽथवा पटे ।
शासनं कारयेद्धर्मं स्थानवंशादिसंयुतम् ॥ ६४ ॥

व्या.— धर्मं धर्मसूचकम् ॥ ६४ ॥

मू.— स्वदत्ताद् द्विगुणं पुण्यं परदत्तानुपालनम् ।
परदत्तापहारेण स्वदत्तं निष्फलं भवेत् ॥ ६५ ॥

व्या.— स्वदत्तवत्परदत्तपालनं परमो धर्म इत्याह । स्वदत्तादिति ।
परदत्तापहारे धर्महानिरपीत्याह—परदत्तापहारेणेति । उत्कटधर्मं धर्मं
नाशयतीति भावः ॥ ६५ ॥

मू.— पूर्वं राजकृता या तु मर्यादा जनजीविका ।
तां न च व्यंसयेद्भ्राजा नाशयन्निन्दितो भवेत् ॥ ६६ ॥

व्या.— जनजीविका जनजीवनयोग्या । न च व्यंसयेत् नैव गमयेदि-
त्यर्थः । तदपहारे हानिमाह—निन्दितो भवेदिति । “यावल्लोकेष्वकी-
र्तिस्स्यात्तावन्नरकमश्नुते । यावत्कीर्तिर्मनुष्यस्य तावत्स्वर्गो महीयते ।”
इत्यनुशासनिकभारतवचनात् ॥ ६६ ॥

व्या.— विजयहेतुभूतमन्त्रो राज्ञामत्यावश्यक इत्याह—मन्त्र इति

मू.— मन्त्रो विजयमूलं हि राज्ञां भवति नित्यदा ।
अतस्तु मन्त्रिर्मन्त्रं सह राजा विचिन्तयेत् ॥ ६७ ॥

व्या.— नित्यदा निरन्तरं । निरन्तरमन्त्रप्रस्तावे राज्ञां बहुकार्यवत्त्व
निमित्तम् ॥ ६७ ॥

व्या.— गिरिपृष्ठं समागत्य प्रासादं वा रहो गतः ।

अरण्ये निश्शलाके वा मन्त्रयेत्यथिषतिः ॥ ६८ ॥

व्या.— मन्त्रस्थानान्याह—गिरिपृष्ठमित्यादिना । निश्शलाके व्याघ्रा-
दिमयरहिते । “जन्तोर्भातिश्शलाका स्या”दिति मेदिनी ॥ ६८ ॥

मू.—निस्तम्भे निर्गवासे च निर्भित्त्यन्तरसंश्रये ।

ग्रासादाग्रेऽप्यरण्ये ह मन्त्रयेत् सावधानतः ॥ ६९ ॥

व्या.—निर्भित्त्यन्तरसंश्रये अंतस्तिर्यग्भित्तिराहिते । सावधानतोऽप्रमादात् ।
मंत्रस्थानस्य मन्त्रिव्यनिरिक्तप्राकृतजनराहित्यादिरूपगुणासत्त्वे बुद्धिस्थैर्य-
दावृत्तं न संघटन इति तत्तद्विशेषणयोगः । ६९ ॥

व्या.—मंत्रगुप्ते. प्रयोजनमाह—यस्येत्यादि ।

मू.—यस्य मंत्रं न जानन्ति समागम्य पृथग्जनाः ।

स चिरं पृथिवीं भुङ्क्ते कोशहीनोऽपि पार्थिव ॥ ७० ॥

व्या.—पृथग्जनाः प्राकृताः । “प्राकृतश्च पृथग्जन” इत्यमरः । कोशही-
नोऽपीत्यनेन मंत्रस्य कोशादिसंपादकहेतुत्वमपि दर्शितम् ॥ ७० ॥

मू.—जडन्यमूकबधिरन् काणशौण्डाधमानपि ।

स्त्रीम्लेच्छव्याधितव्यंगान् मंत्रकाले विवर्जयेत् ॥ ७१ ॥

व्या.—जडा अज्ञाः । अधा जात्यधाः । मूका निर्वाचः ।
बधिराः श्रोत्रेन्द्रियसामर्थ्यहीनाः । काणा एकनेत्रहीना । शौण्डा मत्ताः ।
अधमाः संकरजातीयाः । म्लेच्छा अपप्रयोगकर्तारः । तुरुष्कादय
इत्यन्ये । व्याधिताः श्वासस्वासादिदीर्घरोगिणः । व्यंगाः पौगण्डानि ।
“विकलांगस्तु पौगण्ड” इत्यमरः । एतेषां प्रविभेत्तारमिति । मन्त्रगो-
पानविषये बणिष्ठावः ।

“मन्त्रो योऽथ इवाधीरः सर्वांगमसंवृत्तरपि ।

चिरं न सहते स्थातुं परेभ्यो भेदशङ्कये” इति ।

व्या.—मन्त्रोपयुक्तप्रमेयानाह उपायानित्यादिना

मू.—उपायांश्चतुरो शुब्ज्यान्पट्टानुदयाश्च त्रीन् ।

निश्र. शक्तीश्च मिट्टीश्च मन्त्रयेन्मान्त्रिभिः सह ॥ ७२ ॥

व्या.—उपायान्निधनने—मामेत्यादिना ।

मू.—माम दानं च भेदश्च दण्डश्चेति चतुर्भिः ।

उपायममर्षकृत्येषु प्रयोज्यो बुद्धिर्नीमि ॥ ७३ ॥

व्या.—प्रथमोऽदिष्टं माय विधनने—मामेति ।

मू.—साम पञ्चविधं ज्ञेयं परानुसरणं तथा ।

परस्पोषकारश्च तदीयगुणकीर्तनम् ॥ ७४ ॥

बन्धुत्वज्ञापनं स्वात्मसमर्पणमितीव च ।

एवं पञ्चविधं ज्ञात्वा समासव्यासतस्सुखी ॥ ७५ ॥

व्या.—स्वात्मसमर्पणं भवदीयोऽहमिति वाचात्मसमर्पणम् । समासव्या-
सतस्सामान्यतो विदोषतश्चेत्यर्थः । सुखी राज्यसुखवान् भवतीत्यर्थः ।
॥ ७५ ॥

व्या.—द्वितीयमुपायं विमज्जते—

मू.—दानं पञ्चविधं ग्राहु स्वधनस्य समर्पणम् ।

अन्यद्रव्यग्रहामोदोऽपूर्ववस्तुप्रदानकं ॥ ७६ ॥

व्या.—अन्यद्रव्यस्य ग्रहे ग्रहणतश्च आमोद अनुमोदनम् ।
अपूर्ववस्तुप्रदानमिति भेदः ॥ ७६ ॥

मू.—परद्रव्यप्रेरणञ्च ऋणमोचनमेव च ।

स्वदौर्भ्रूये प्रयोगोऽस्य शत्रुपक्षे स्वयं विधिः ॥ ७७ ॥

व्या.—परद्रव्यप्रेरणं शत्रुद्रव्यग्रहणविषये प्रोत्साहनमित्यर्थः । दान-
प्रयोगकालमाह—स्वदौर्बल्य इति । दानं कुत इत्यत्राह—शत्रुपक्षे ।
रिपोरधने । इत्यर्थः ॥ ७७ ॥

व्या—तृतीयमुपायं विमज्जते—भेद इति ।

मू.—भेदस्त्रिधान्यतरत्नेहसंपादनं पुरा ।

परस्परं मित्रभेदस्तथा सन्तर्जनं परम् ॥ ७८ ॥

व्या.—एकेन स्नेहसम्पादनं पुरा प्राथमिक इत्यर्थः । परस्परं मित्रभेद
अन्योन्यमित्रत्वच्छावनसंपन्नापेन । परं तृतीयमित्यर्थः ॥ ७८ ॥

व्या.—चतुर्थमुपायं विमज्जते—दण्ड इति ।

मू.—दण्डस्त्रिधार्थहरणं पारिक्लेशस्तथैव च ।

देहसांनिक्षणं चेति दण्डभेदा प्रकीर्तिता ॥ ७९ ॥

व्या.—पारिक्लेशस्तुदनम् ॥ ७९ ॥

व्या — सन्धिविग्रहयानासनद्वैधीभावसमाश्रयाख्यपट्टणेण सन्धेर्द्वैविध्यमाह
—तदात्वेति ।

मू.—तदात्वायतिसयुक्त सन्धिर्ज्ञेयो द्विलक्षण ।

राज्ञा कृतश्च कार्यार्थमकाले काल एव वा ॥ ८० ॥

व्या.—तदात्वसन्धि । उत्तरकालसयुक्तसन्धिश्चेतिद्विलक्षण द्विप्रकार ।
कार्यार्थं जयार्थं ॥ ८० ॥

मू.—अमित्रे चैव विहृते द्विविधा विग्रह स्मृत ।

एकाकी वाच्यैककारिकार्ये प्राप्ते यहच्छ्रया ॥ ८१ ॥

सभूय च मित्रेण द्विविध यानमच्यते ।

व्या.—अमित्रे विहृते शत्रौ विकार प्राप्ते सति तदा अकाले
वर्षादिकाले शरत्काले वा विग्रह कार्यः । तथा चाकालविग्रह
कालविग्रहश्चेति द्विप्रकार विग्रह । विरोध इति न दण्डेन पौनरुक्त्यम् ।
यानस्य द्वैविध्यमाह—एकाकीति एकाकी वाचक मुद्दिश्यैककारि तदन्यस्वा-
भिलषितविधायक इदमेव सन्धाययानम् ।

मू.—क्षीणस्य चैव क्रमशो देवात्पूर्वकृतेन वा ॥ ८२ ॥

मित्रस्य चानुरोधेन द्विविध कृतमासनम्

बलस्य स्वामिनश्चैव स्थितिकार्यस्य सिद्धये ॥ ८३ ॥

व्या.—मित्रानुरोधेनासनश्चेति द्विविधम् । कार्यस्य सिद्धये बालसह-
कृतनयाय ॥ ८२, ८३ ॥

मू.—द्विविध कीर्त्यते द्वेध तद्गुणागुणवेदिभि ।

यदावगतन्यूनत्वमाधिक्य ध्रुवमात्मन ॥ ८४ ॥

व्या.—द्वेधं द्वैधीभाव । शत्रुन्यूनत्ववृत्त आत्माधिक्यकृतश्चेति
द्विप्रकार द्वैधीभाव ॥ ८४ ॥

मू.—अर्थसम्पादनार्थं शत्रुव्ययमानस्य शत्रुभि ।

साधुभिर्यपदेशार्थो द्विविधस्तु समाश्रय ॥ ८५ ॥

व्या — अर्थसम्पादनार्थं शत्रुपीडनन्यव्यपदेशार्थं । व्यवहारार्थो-
ऽर्थसम्पादनार्थं । साधुभिर्यवहारार्थश्चेति समाश्रयो द्विविध ॥ ८५ ॥

मू.—सयस्स्थानश्च वृद्धिश्चेत्युदयस्त्रिविधस्तृप्त ।

प्रथम-नोत्साहभेदाच्छक्तिस्तु त्रिविधा मता ॥ ८६ ॥

तत्साध्यसिद्धयस्तिष्ठतेषु भेदा बहुमृताः ।

एतद्धि नीतिसर्वस्व भूष किं विस्तरेण ते ॥ ८७ ॥

एव सर्वमिदं राजा सह समन्य मन्त्रिभिः ।

मन्याह्नेऽर्यागमं कृत्वा भोक्तुमन्त पुर व्रजेत् ॥ ८८ ॥

न्या.—एव पूर्वोक्तसामादिकमिदं मन्त्रिभिस्तह सम्मन्य अर्थागमश्च
कृत्वा मध्याह्ने सति भोक्तुमन्त पुर व्रजेदित्यन्वयः ॥ ८८ ॥

मू.—सुपरीक्षितमन्नाज्ये अद्या-मन्त्रैर्विपापहै ।

भुक्त्वा स विहरेच्चैव स्त्रीभिरन्त पुरे सह ॥ ८९ ॥

न्या.—विपापहैर्मन्त्रैस्तुपरीक्षित निर्दोषीकृत । अन्नाज्ये अन्नञ्चाज्य-
श्चेति अन्नसहितमाज्यमित्यर्थः । केवलत्माहारो वा । अद्यात् भक्षयेत् ।
सविहरेत् आलपादिना सन्तोषयेन्नतु समोपादिनेत्यर्थः । दिवात्पापमैपुनयो
धर्मशास्त्रविरोधादिति भावः ॥ ८९ ॥

मू.—धर्मशास्त्रपुराणानि ह्यपराहं समम्यसेत् ।

सध्याश्चोपास्य विधिवदग्निं हुत्वा समाहितः ॥ ९० ॥

भुक्त्वा भागवतं शास्त्रं पठित्वा ध्यानसयुतः ।

संविशेच्च यथाकालमुत्तिष्ठेद्विगतकल्म ॥ ९१ ॥

न्या.—सध्यामुपास्य सध्याकाले जाते सतीति शेषः । भुक्त्वा
“कालयोमोजन”मित्यापस्तम्बवचनरीत्या रात्रौ भुक्त्वा भगवत्प्रतिपादक
शास्त्रं पठित्वा । अनन्तरं भगवद्भक्त्यानुसृतं संविशेत् । स्वपेत्
विहरेद्वा । यथाकालमपरात्रौ विगतकल्मो गतपारिधमः ॥ ९०, ९१ ॥
एव वृत्तस्येत्यादिना नीत्यभ्यासप्रयोजनं वक्ति ।

मू.—एववृत्तस्य वृत्तेर्नीतिमार्गानुसारिणः ।

धर्मार्थकाममोक्षश्च सिद्धयेयुर्नानि सशयः ॥ ९२ ॥

पृथुमेव प्रशास्यैवं ब्रह्मा लोकगुरुःस्वयम् ।
तत्रैवान्तर्दधे देवो दैवतेस्सहितस्तथा ॥ ९३ ॥

व्या.—अन्तर्दधे अदर्शनं गत ॥ ९२, ९३ ॥

मू.—दैवयोऽपि तत्तथा चक्रे ब्रह्मप्रोक्तं पुरातनम् ।
भुक्त्वा सप्तागरामूर्वी अन्ते ब्रह्म जागम ह ॥ ९४ ॥

व्या.—ब्रह्म आनन्दो ब्रह्मेति व्यजानादिति श्रुत्या शाश्वतमानन्दं
प्राप ॥ ९४ ॥

प्रकृतप्रश्नसमाधानं निगमयति—पारीक्षितेति ।

मू.—पारीक्षित त्वमप्येवं कृत्वा सौख्यं भविष्यसि ।
ख्यातिश्च लोके संस्थाप्य परा गतिमवाप्स्यसि ॥ ९५ ॥

व्या.—हे पारीक्षित परीक्षितपुत्र जनमेजय । ख्यातिं कीर्तिं ।
“ख्यातिं कीर्तिं प्रसिद्धौ चे”ति मेदिनी ॥ ९५ ॥

मू.—यावत्कीर्तिर्मनुष्यस्य लोकेषु विचरिष्यति ।
तावद्वर्षसहस्राणि ब्रह्मलोकं महीयते ॥ ९६ ॥

व्या.—इह कीर्तिमत उत्तमलोकप्राप्तिरित्यत्र धर्मशास्त्रवचनमुदाहरति—
यावदिति । महीयते स्थित्वा प्रकाशते ॥ ९६ ॥

मू.—पठेद्य य इदं काव्यं शृणुयाद्वा समाहित ।
वाङ्मनः क्षणियो राजा विशेषेण नराधिप ॥ ९७ ॥
वेद्यो वा शूद्रजानीय त्रियो राजपरिग्रहा ।
तं कीर्तिमन्तो भूत्वेह परत्र गतिमाप्नुयु ॥ ९८ ॥

व्या.—अस्य काव्यस्य पठनश्रवणादीं शिष्टप्रवृत्तये फलं दर्शयति ।
पठेदित्यादिना । विशेषेण राजा पठेत् । तस्यैव नीतिप्रवर्तकत्वादिति
मात्रः । हे नराधिप ॥ ९७ ॥

ग्रियो राजपरिग्रहा राजपार्याः । अन्यग्रीणा नीती प्रयोजनमावात् ।
राजपरिग्रहा इति त्र्यविशेषणम् इत्यन्ये । परगतिमन्ते कीर्तिमत्त्वं निमित्तम् ।
॥ ९८ ॥

मू.—नीतिशास्त्रमिदं प्रोक्तं मया ते जनमेजय ।

संक्षेपेण गमिष्यामि यत्र व्यासो गुरुर्मम ॥ ९९ ॥

व्या.—स्वगमने राजानुमतिं पृच्छति—नीतिशास्त्रमित्यादिना ॥ ९९ ॥

मू.—वैशम्पायन इत्युक्त्वा तत्रैव स जगाम ह ।

पारीक्षितोऽपि मुमुक्षुः सुनीत्या पालयन् प्रजाः ॥ १०० ॥

॥ इति वैशम्पायननीतिप्रकाशिकायां

राजव्यापारकथनं नामाष्टमः सर्गः ॥

॥ नीतिप्रकाशिका समाप्ता ॥

व्या.—तमेव व्यासमुद्दिश्यैव वैशम्पायनः पारीक्षितोऽपि जनमेजयोऽपि ।

सुनीत्या प्रजाः पालयन् मुमुक्षुः सन्तोषेण स्थितवानित्यन्वयः ॥ १०० ॥

॥ इति श्रीसीतारामकृतायां नीतिप्रकाशिकातत्त्वविवृतावष्टमस्सर्गः ॥

॥ नीतिप्रकाशिकातत्त्वविवृतिः समाप्ता ॥

श्लोकानुक्रमणिका

अ	सर्गः श्लोकः	अन्येषु वा साहसेषु	सर्गः श्लोकः
अकालक्रयविक्रय	.. VIII 31	अपंकाः शङ्कुरहिताः	.. VI 69
अक्रेदाराकृतश्वभ्राः	.. VI 70	अपलापप्रसक्तानां	.. VIII 36
अक्षौहिणीनां पतयः	.. VI 74	अपि मण्डलसंवीतं	.. V 5
अक्षौहिणीपतिवधे	.. VI 90	अभिद्रवणमाप्लावं	.. V 43
अक्षौहिण्या पतिं हत्वा	.. VI 93	अभिपेणनमन्विच्छन्	.. VI 16
अक्षौहिण्यामेकविंश	.. VII 27	अमुक्तं प्रथमं वज्रं	.. V 1
अगृहविभवा यस्य	.. VIII 8	अमुक्ता विंशतिरिमे	.. II 21
अग्रे नागान् रथान् पाश्चात्	.. VI 12	अयं तृतीयपादः स्यात्	.. II 39
अङ्गुलिद्वयविस्तीर्णा	.. V 16	अरिपङ्गुरहितः	.. VIII 14
अथ मां शरणं प्राप्ता	.. II 46	अर्थसंपीडनार्थं च	.. VIII 85
अथ लब्धवरा मत्तः	.. II 48	अर्थचन्द्रः कटद्वारः	.. VI 7
अथ व्यूहान् प्रवक्ष्यामि	.. VI 1	अलब्धमीहेद्धर्मेण	.. VIII 61
अथ सैन्यं प्रवक्ष्यामि	.. VII 1	अविचार्यं च सूक्ष्मं च	.. IV 15
अथ सात्मानमन्वीक्ष्य	.. I 50	अवृक्षस्थूलपापाणां	.. VI 68
अथावदां धनुर्वेदम्	.. II 47	अष्टादशसहस्राणि	.. VII 28
अधर्मवृद्ध्या चैतानि	.. V 55	अष्टामिलोकपालानां	.. VIII 3
अधिकारप्रच्यवैश्च	.. VIII 38	असंमतः पङ्क्तिः स्यात्	.. VI 11
अधिपाः प्रतिसेनायाः	.. VI 82	असिः पूर्वं मया सृष्टः	.. I 42
अनाद्यतैव	.. I 15	असिचर्मचरांश्चैव	.. VI 27
अनीकिनी चमूश्चैव	.. VI 91	असिघ्नेषु समाख्याता	.. V 15
अनीकिनीपहा यावत्	.. VI 94	असेरप्यौ हि नामानि	.. III 36
अनीकिन्यां द्वे सहस्रे	.. VII 23	असेश्च पूजाकर्तव्या	.. III 38
अनीकिन्याश्च कार्या वै	.. VI 76	अहमेव ऋषिश्चास्य	.. II 8
अनुयानापसरणे	.. VI 65	आ	
अनेकवस्त्रिताकार	.. II 4	आकर्णं तु समाकृत्य	.. IV 13
		आकर्षश्च विकर्षश्च	.. V 26

सर्गः श्लोकः

सर्गः श्लोकः

आघातं च प्रतीघातं ..	V	47
आजानेयांश्च जवनान् ..	VI	28
आत्मानं परमं मन्ये ..	I	39
आदानं चैव संघानं ..	II	15
आदौ प्रणवमुच्चार्य ..	II	6
आयं तु विपुलं कुर्यात् ..	VIII	58
आयव्ययं च विज्ञाय ..	VIII	24
आयानुकूलं कुर्वीरन् ..	VIII	45
आयुधव्यसनं प्राप्तं ..	VII	48
आयुधापेक्षिणं श्रुत्वा ..	II	49
आयुधेभ्यो वरः स्वः ..	III	8
आरा उपनहृच्चैहा ..	VI	53
आविद्धं च प्रविद्धं च ..	V	34
आश्रयांश्च महर्षीणां ..	VI	37
आश्विनं वप्रसहितं ..	VI	29
आसन् हिरण्मया दर्माः ..	I	31
आस्तो ग्रन्थिपादः स्यात् ..	V	20
आहवेषु मिथः शूराः ..	VII	44

इ

इक्षितं ते मया ज्ञातं ..	I	20
इतश्चानुदिनं धर्मः ..	I	11
इति तद्वचनं ध्रुत्वा ..	I	10
इति शृष्टुं शृणुना ..	IV	3
इत्थं विधाभिस्तु मरान् ..	VI	111
इत्युक्तवन्त राजानं ..	I	7
इत्युक्तानन्दमुग्धाव्यौ ..	I	40
इत्येतत् कथिनं वत्स ..	II	62
इत्येतत् कथिनं वत्स ..	V	59
इत्येवमनुजाम्येनं ..	I	56

इन्द्रियाणां जये योगं ..	VIII	13
इमां च पृथिवीं सर्वा ..	I	35
इषुर्नोर्लघुद्वेहः ..	IV	28

ई

ईली हस्तद्वयोत्सेधा ..	V	7
------------------------	---	---

उ

उच्चावचाः कराः न्यायाः ..	VIII	56
उच्चासनस्यो नृपतिः ..	VIII	15
उत्थानं विनिवृत्तिश्च ..	IV	39
उत्थायापररात्रेषु ..	VIII	9
उदरं भरिता स्वार्थः ..	I	16
उद्दीनमवदीनं च ..	V	25
उन्नामनं प्रपातश्च ..	IV	37
उन्मोच्य चाधिकारिभ्यः ..	VIII	27
उपजप्यानुपजपेत् ..	VII	59
उपन्यस्तमपन्यस्तं ..	V	44
उपलोत्क्षेपकं चाप ..	IV	22
उपविष्टे मुनौ तस्मिन् ..	I	8
उपसहारहितं ..	II	13
उपायांश्चतुरो युञ्ज्यात् ..	VIII	72
उर्ध्वा तौ नृपतिः कुर्यात् ..	VI	56
उर कर्शो च पक्षौ च ..	VI	11

ऊ

ऊर्जस्वलांश्च जंघालान् ..	IV	24
ऊर्जस्वलान् सांयुगीनान् ..	VI	17

ए

एकविंशति कंकाला ..	II	56
एकमेव दहत्यग्निः ..	VIII	6
एकविंशतिरक्षाणि ..	VII	25

सर्गः श्लोकः		सर्गः श्लोकः	
एकविंशत्सहस्राणि	.. VII 24	कृत्वा ज्येष्ठानुसारेण	.. VI 80
एकस्यै रथिकायाथ	.. VII 36	कृत्वा सुशिल्पिनः प्राज्ञान्	.. V 43
एकस्यैकस्य चाश्वस्य	.. VIII 8	कोटिसूर्यप्रतीकाशं	.. V 8
एकस्यैकस्य नागस्य	.. VII 7	कोशागारायुधागार	.. VI 67
एकाशीतिसहस्रास्तु	.. VII 16	कोष्ठागारायुधागार	.. VI 62
एको रथो गजश्चैकः	.. II 5	क्रमादर्धांशहासेन	.. VI 92
एको रथो दश गजाः	.. VII 9	कौञ्चालं हयशीर्षं च	.. II 24
एतन्मन्त्रं प्रवक्ष्यामि	.. VII 5	क्षयस्थानं च वृद्धिश्च	.. VIII 86
एतान्क्षौहिणीसंस्थान्	.. VII 31	ख	
एतानि बल्गितान्याहुः	.. IV 20	खड्गः कदा हि जनितः	.. III 2
एतानि विकृति यान्ति	.. V 51	ग	
एते चान्ये च बहवः	.. III 10	गजं च गजसादिं च	.. VI 97
एते सेनाविशोपा वै	.. VII 4	गजयन्तुत्सारथेश्च	.. VII 40
एतैरन्यैर्यथाशाखं	.. VIII 41	गजांश्चाग्निं प्रेषयेच्च	.. VI 14
एवंवृत्तस्य नृपतेः	.. VIII 92	गजानां ससल्लक्षाणि	.. VII 21
एवं सर्वमिदं राजा	.. VIII 88	गणारूपे शतानामनां	.. VII 13
क		गतप्रत्यागाताक्षेपाः	.. III 27
कङ्कालाखं मौसलाखं	.. II 35	गतवाहनयोधानां	.. VI 45
कथं तेषामियं नीतिः	.. I 18	गदामुद्गरसीरा च	.. II 20
कथान्तरमथासाद्य	.. I 9	गदाबल्गितवत्येषा	.. V 49
कथेयं कथिता तुभ्यम्	.. III 39	गदा शैक्यायसमयी	.. V 20
कर्मान्तिकान् यष्टिधरान्	.. VI 34	गव्यूतिमाले यो व्यूहः	.. VI 87
कांसकायो लोहशीर्षः	.. V 28	गिरिपृष्ठं समारुह्य	.. VIII 68
कान्दिशीके स्वसैन्ये तु	.. VI 86	गुप्तकर्म समादिश्य	.. VI 41
कालरात्रिनीकाशं तत्	.. V 4	गुल्मांश्च स्यापयेदाप्तान्	.. VII 56
काव्यस्तु तत्समालोख्य	.. I 25	गुल्मे नव रथाः प्रोक्ताः	.. VII 12
कुन्तस्त्वयोमयाङ्गः स्यात्	.. V 22	गोधोपासङ्गकवच	.. IV 25
कृत्युद्धसहायानि	.. V 53	गोमुखं ब्रह्महत्यापि	.. II 54
कृतिकाम्तस्य नक्षत्रं	.. III 35		

सर्गः श्लोकः

सर्गः श्लोकः

गोमूत्रिका हंसिका च	.. VI	0
गोशीर्ष गोशिरः प्रस्थं	.. V	2
ग्रन्थनं आमणं चैव	.. IV	48
ग्रहणं ध्यापनं चैव	.. IV	41
ग्रामस्याधिपतिः कार्य	.. VIII	46
ग्रामीयान् ग्रामदोषांश्च	.. VIII	47

च

चक्रं तु कुण्डलाकारं	.. IV	47
चक्राणि लोकपट्टांश्च	.. VI	49
चचार विविधान् मार्गान्	.. III	23
चतस्रो गतयस्तस्य	.. IV	44
चतुश्चत्वारिंशदेते	.. II	37
चतुष्पाच्च धनुर्वेदः	.. I	38
Do.	.. II	1
चम्यां सप्तशतं चैक	.. VII	20
चारेभ्यश्चाधिकारीणां	.. VIII	29
चालनं धूननं चैव	.. V	6

ज

जडान्धमूकबधिरान्	.. VIII	71
जमयां च कृशाश्वाद्यत्	.. IV	10
जया लब्धवरा मत्तः	.. I	46
जातिभारोपजीवी वा	.. VIII	16
जिगीषवोऽरीन् राजानः	.. III	40
जिघांसवः पापकामाः	.. VIII	55
जृम्भकावरणाश्चैव	.. II	34
जैनध्वजपताकं च	.. VI	25
ज्याधनुर्वर्गशास्त्राणि	.. VI	47

त

ततस्तु भगवान् रुद्रः	.. III	29
ततस्त्वृषभकैतोः स	.. III	21
तत्तत्कार्यानुसारेण	.. VI	13
Do.	.. VII	43
तत्ताद्यं मतमालेख्य	.. II	16
तत्तावान्तरमेदांश्च	.. IV	7
तत्साध्यसिद्धयस्तिस्रः	.. VIII	87
तथा पुप्यरथांश्चैव	.. VI	21
तथा मूमिप्रदेशज्ञान्	.. VI	35
तथा व्यसनिनं शत्रुं	.. I	52
तदा त्वायतिसंयुक्तः	.. VIII	80
तदा प्रभृति लोका वै	.. II	55
तदा हिमवतः शृङ्गे	.. III	11
तमायान्तमृषिं श्रुत्वा	.. I	4
तमुद्धृत्य महादेवः	.. III	22
तल्लक्षणोद्देशमात्रं	.. I	28
तस्मिन्नुत्पत्तमाने च	.. III	16
तस्य देवस्य यद्रूपं	.. IV	4
तस्य प्रसादे यच्चा श्रीः	.. VIII	7
तादृशानेव स्त्रीयांस्तु	.. VII	59
तानन्यानगुणान्	.. I	36
तिरिदचीनगतान्येव	.. V	42
तिर्यगूर्ध्वप्रचरणे	.. III	28
तीक्ष्णत्वभावादूर्वाच्च	.. II	58
तुरङ्गाणां सहस्राणि	.. VII	18
ते तस्य वचनं श्रुत्वा	.. II	53
तेन संलंभिता व्यापः	.. I	33
तेभ्योऽतिगच्छेद्धिनयं	.. VIII	12
तेषां प्राणान्तिको दण्डः	.. VII	63

सर्ग श्लोक	सर्ग श्लोक
तेषा यद्भामकृत्य स्यात्	VIII 52
तोमर काष्ठकाय स्यात्	IV 38
नोरन ग्रामणं चैव	IV 35
तयश्च चत्वारिंशच्च	VII 17
त्रिचत्वारिंशच्च रक्ष	VII 19
त्रिग्रामण निस्सर्गश्च	IV 31
खमप्येतमसि मत्त	III 34
त्तरणा गुरुणा नद्ध	V 19
त्तरपाद सशिखर	V 10
द	
दध्नामरालवदन	IV 9
दण्डचक्र धर्मचक्र	II 22
दण्डमोगोऽसहताश्च	VI 3
दण्डव्यूहेन सेना तु	VII 53
दण्डलिपार्थहरणं	VIII 79
दत्ता भूमिनिबन्धवा	VIII 63
दत्ता भूम्यादिक राजा	VIII 64
दद्यात् प्रहृष्टो नियुत	VI 89
दधीचिपृष्ठास्थिजन्य	V 2
दधीचिरपि तान् हत्वा	II 16
दन्तकण्टकनामा तु	IV 49
दन्तकायो हृडाङ्गश्च	IV 43
दशी तेन विभक्तव्य	VIII 50
दान पञ्चविध प्राहु	VIII 76
दाम्पत्येऽभिरुचिर्हेतु	I 13
दिवसे दिवसे सञ्जा	VI 77
दिवसे दिवसे सेना	VI 83
दिष्ट्या ते बुद्धिरूपज्ञा	I 41
दुर्भिक्षव्यसनोपेतान्	VIII 25
दूत चेव प्रकुर्वीत	VIII 21
दूष्याणि च नरेन्द्राणा	VI 40
दृढनाभोऽलक्ष्यलक्ष्य	II 30
दृढमष्टाङ्गसंयुक्ता	I 55
देवोपयोगिन देह	II 52
देवं हृदा दृढ ध्यात्वा	VIII 10
द्रुघणस्त्वायसाङ्ग स्यात्	IV 36
द्वालिशत्करणानि स्यु	III 24
द्वात्रिंशत्करणानि स्यु	VI 58
द्वालिशदायुधानीति	IV 8
द्वात्रिंशद्वर्णकमनु	II 9
द्वारपालान् पृष्ठगोपान्	VIII 20
द्वितीयसेन्ययायित्व	VI 62
द्विविध कीर्त्यते द्वैध	VIII 84
द्वे कोटी चेव रक्षाणा	VII 29
द्वे चार्वुदे च कोटिश्च	VII 30
घ	
घनुराद्यायुधव्यक्तौ	I 43
घनुरिपुर्भिण्डवाल	II 17
घनुर्वेदविद स्या तु	II 61
घनुर्वेदविधानेन	IV 11
घनुर्वेदविशेषज्ञा	II 43
घनुर्वेदस्य माहात्म्यात्	II 60
घनुर्वेदस्योपदेश	II 63
घनुस्वरूपमाख्यास्ये	IV 8
घन्योऽस्म्यनुगृहीतोऽस्मि	I 6
घर्मनाभो महानाम	II 31
घर्मशास्त्रपुराणानि	VIII 90

	सर्ग	श्लोक		सर्ग	श्लोक
धर्मशास्त्रानुवादेन	VIII	22	पदातये सुवर्णाना	VIII	39
धर्मसेतुमतिक्रातान्	III	32	पदातीना सहस्रस्य	VII	38
धृत्वा यात्रामारभस्व	I	53	परपरा तु का तस्य	III	3
			परद्रव्ये प्रेरण च	VIII	77
न			परराष्ट्राजित द्रव्य	VI	103
न कूटेरायुधैर्हन्यात्	VII	45	परशु सूक्ष्मयाष्टि स्यात्	V	9
नगरे नगरे च स्यात्	VIII	53	परावृत्त सखिवृत्त	V	33
न प्रसुप्त न प्रणत	VII	47	परीधो वतुलाकार	V	40
नभोऽग्निज्वालयोद्भास्य	III	13	परिमोक्ष प्रहाराणा	I	32
न मुखे त्रिणिन हन्यात्	VII	49	परिवर्तनाधिकारैश्च	VIII	40
नलिका ऋजुदेहा स्यात्	IV	40	परीक्षित स्वमप्येव	VIII	90
न हन्याद्वृक्षमारूढ	VII	46	परीक्षितमहाबुद्धि	II	64
नागा दश रथस्यास्य	VII	6	पलायित सायुध तु	VI	90
नागास्त गारुडास्त च	II	27	पलायित सभृतिक	VI	96
नामापि तस्य राजेति	I	30	पल्याणानि स्वलीनानि	VI	46
नित्यकर्म समाप्याथ	VIII	11	पादावकर्षसन्धाने	III	26
निस्त्रमे निर्गवाक्षे च	VIII	69	पाद्यमर्घ्यं तथा गा च	I	5
नीतिशास्त्रमिदं प्रोक्तं	VIII	99	पापा ह्येते कथं धर्मं	V	38
नीलोत्पलसरणं तत्	III	14	पाशस्तुसूक्ष्मावयव	IV	45
नीललोहितवर्णं तत्	V	12	पित्र्यस्सौमनसश्चैव	II	33
प			पिनाकन्तु त्रिशीर्षं	V	2
पञ्चविंशत्सहस्राणि	I	23	पुरोगानुचराश्चैव	VI	22
पट्टिश्च पुप्रमाण स्यात्	V	39	पूरण स्थारण चैव	IV	19
पठेद्य य इदं काव्यं	VIII	97	पूर्वरात्रिना या तु	VIII	66
पतद्वाद्य गन्धतैलं	VI	54	पूर्वं वक्ष्यामि मुक्ताना	IV	5
पत्ति सेनामुक्तं गुन्म	VII	3	शृष्ट्यान् वृषानध्वतरीन्	VI	50
पत्ते सेनामुक्त्वपि	VI	75	शृष्ट्यग्रीव सूक्ष्मशिर	IV	15
पत्त्यं भ्रिगुणं सर्वं	VII	10	शृष्ट्येव प्रशाम्येव	VIII	93
पत्त्याद्यत्रपतीनर्णं	VI	80	शृष्ट्यैव प्रना रक्षन्	I	29
पत्त्याद्यत्र ध्वजपत्रा	VII	32			

पेनुल्लका दिवो घोरा	..	III	17
प्रजोद्वेजनकर्तृणां	..	VIII	32
प्रतिग्रहे वासयेच्च	..	VI	23
प्रतिप्रयाणं मृत्यानां	..	VI	100
प्रत्यग्रे कर्मणि कृते	..	VI	88
प्रत्यालीढकमालीढं	..	IV	24
प्रक्षिणं च शैथ्यं च	..	IV	26
प्रदरो दृढकः सत्यः	..	VI	4
प्रदेयानि तु योधानां	..	VI	44
प्रमूत्रजलकाष्ठानि	..	VI	42
प्रयाणपूर्वयायित्वं	..	VI	50
प्रयोगक्रीडीरयुतः	..	II	3
प्रविभागो न राष्ट्राणां	..	I	32
प्रसारणं वेष्टनं च	..	IV	46
प्रस्तापनप्रशमने	..	II	25
प्राचेतसमनुधापि	..	I	24
प्रासस्तु सप्तहस्तः स्यात्	..	V	25
प्रेषयित्वा नयेत् सेनां	..	VI	36
घ			
वक्रगोषाडुलीताणः	..	IV	23
वन्धयेच्च तटाकानि	..	VIII	59
वन्धुत्वजापनं स्यात्	..	VIII	75
बहूदयान् प्रात्ययिकान्	..	VI	31
वालोऽपि नावमन्तन्यः	..	VIII	5
वाहन्ननस्सुत्सरुश्च	..	IV	50
विभीषिकाविधातं च	..	VI	60
बुभुग्दी तु वृहद्भन्वि.	..	IV	51
वृद्धत्सरुर्दूग्गमा	..	IV	34
वृद्धत्सरुर्दूग्गमा	..	I	37
वृद्धा च ततो हृष्टा	..	I	21
वृद्धा महेश्वरः स्कन्दः	..	I	21
वृद्धाण्यो नाददीत	..	VIII	57

भटेभ्यश्चैव वस्त्राणि	..	VI	102
भवानष्टादशान्येषु	..	I	61
भिण्ठिवालस्तु वक्राङ्कः	..	IV	30
भुक्ता भागवतं शास्त्रं	..	IV	91
भुसुंजीति द्वादशैते	..	II	18
भूभृद्भेदश्चाविचाल्यं	..	IV	16
भृतिश्चातिरथे देया	..	VII	34
भृशान्धो मानसः पुत्रः	..	I	44
भेदस्त्रिधान्यतरस्त्रेह	..	VIII	78
भोगं च दद्याद्विप्रेभ्यः	..	VIII	62
भ्रान्तमुद्भ्रान्तमाविद्धं	..	III	25
भ्रामणं कर्पणं चैव	..	V	21
भ्रामणं क्षेपणं चेति	..	IV	29

मण्डलानि विचित्राणि	..	V	31
Do.	..	V	41
मत्सकाशाद्धनुर्वेदं	..	I	47
मदभक्तानुपादाय	..	II	51
मदोत्कटांश्च कलभान्	..	VI	18
मधुरानूपरे देशे	..	VI	38
मधु साशीविपघटा	..	V	54
मन्त्रो विजयमूलं हि	..	VIII	67
मन्दरं पर्वतश्रेष्ठं	..	II	41
मयूखी कृतयाष्टिः स्यात्	..	V	46
मर्दनीयतरुश्रेष्ठा	..	VI	71
महर्षिपुरगन्धर्वा	..	III	18
महेन्द्रो लोकपालेभ्यः	..	III	31
मां रक्ष रक्षेत्युच्चार्य	..	II	7

सर्ग श्लोक	सर्ग श्लोक
धर्मशास्त्रानुवादेन VIII 22	पदातये सुवर्णाना VIII 39
धर्मसेतुमतिक्रान् III 32	पदातीना सहस्रस्य VII 38
धृत्वा यात्रामारभस्व I 53	परपरा तु का तस्य III 3
न	परद्रव्ये प्रेरण च VIII 77
न कूटेरायुधैर्हन्यात् VII 45	परराष्ट्राजितं द्रव्य VI 103
नगरे नगरे च स्यात् VIII 53	परशु सूक्ष्मयष्टि स्यात् V 9
न प्रसुप्त न प्रणत VII 47	परावृत्त सावित्रं V 33
नमोऽग्निज्वालयोद्भास्य III 13	परीधो वेतुलाकार V 45
न मुने त्रिणिन हन्यात् VII 49	परिमोक्ष प्रहाराणा V 32
नलिका ऋजुदेहा स्यात् IV 40	परिवर्तनाधिकारैश्च VIII 40
न हन्याद्दृष्टमालूढ VII 46	परीक्षित स्वमप्येव VIII 95
नागा दश रथस्यास्य VII 6	परीक्षितमहाबुद्धि II 64
नागाल्ल गारुडाल्ल च II 27	पलायित सायुध तु VI 95
नामापि तस्य राजंति I 30	पलायित स्वभृतिक VI 96
नित्यकर्म समाप्याथ VIII 11	पल्याणानि स्वलीनानि VI 46
निस्त्रमे निर्गवाक्षे च VIII 69	पादावकर्षसन्धाने III 26
नीतिशास्त्रमिदं प्रोक्त VIII 99	पादमर्ध्यं तथा गा च I 5
नीलोत्पलसवर्णं तत् III 14	पापा ह्येते कथं धर्म V 58
नीललोहितवर्णं तत् V 12	पादास्तुसूक्ष्मावयव IV 45
प	पित्र्यस्तौमनसश्चैव II 33
पञ्चविंशस्तहस्राणि I 23	पिनाकान्तु त्रिशूलं V 2
पट्टिदा पुप्रमाणं स्यात् V 39	पुरोगानुवराश्चैव VI 22
पठेद्य य इदं काव्यं VIII 97	पूरण स्वारण चैव IV 10
पतद्गङ्गा गन्धतैलं VI 54	पूर्वरानृता या तु VIII 65
पत्ति सेनामुखं गुल्मं VII 3	पूर्वं वक्ष्यामि मुक्ताना IV 5
पत्ते सेनामुखस्यापि VI 75	पृष्ठयान् वृषानधतरीन् VI 50
पत्त्यङ्गं त्रिगुणं सर्वं VII 10	पृथुग्रीव सूक्ष्मशिर IV 18
पत्त्याद्यङ्गतीनशौ VI 80	पृथुमेव प्रशाम्येन VIII 93
पत्त्याद्यङ्गे ध्वनपट्टा. VII 32	पृथुर्वन्य प्रना रक्षन् I 20

सर्गः श्लोकः

सर्गः श्लोकः

भ

पेतुल्लका दिवो घोरा	..	III	17
प्रजोद्वेजनकर्तृणां	..	VIII	32
प्रतिग्रहे वासयेच्च	..	VI	23
प्रतिप्रयाणं मृत्यानां	..	VI	100
प्रत्यग्रे कर्मणि कृते	..	VI	88
प्रत्यालीढकमालीढं	..	IV	24
प्रदक्षिणं च शैध्यं च	..	IV	26
प्रदरो दृढकः सत्यः	..	VI	4
प्रदेयानि तु योधानां	..	VI	44
प्रभूतजलकाष्ठानि	..	VI	42
प्रयाणपूर्वयायित्वं	..	VI	59
प्रयोगकोटीरयुतः	..	II	3
प्रविभागो न राष्ट्राणां	..	I	32
प्रसारणं वेष्टनं च	..	IV	46
प्रस्वापनप्रशमने	..	II	25
प्राचेतसमनुश्वापि	..	I	24
प्रासस्तु सप्तहस्तः स्वात्	..	V	25
प्रेषयित्वा नयेत् सेनां	..	VI	36

म

वद्धगोधाङ्गुलीक्ष्णः	..	IV	23
बन्धयेच्च तटाकानि	..	VIII	59
बन्धुत्वज्ञापनं स्वात्म	..	VIII	75
बहूदयान् प्रात्ययिकान्	..	VI	31
वालोऽपि नावमन्तन्यः	..	VIII	5
बाहून्तस्सुत्सरुश्च	..	IV	50
विभीषिकाविधातं च	..	VI	60
बुलुण्डी तु दृढदन्धिः	..	IV	51
बृहत्सरुर्दूरगमा	..	IV	34
ब्रह्माणं च ततो दृष्ट्वा	..	I	37
ब्रह्मा महेश्वरः स्कन्दः	..	I	21
ब्राह्मणेभ्यो नाददीत	..	VIII	57

भटेभ्यश्चैव वस्त्राणि	..	VI	102
भवानष्टादशान्येषु	..	I	51
भिण्डिवालस्तु वक्राङ्गः	..	IV	30
भुक्त्वा भागवतं शास्त्रं	..	IV	91
भुसुंडीति द्वादशैते	..	II	18
भृशुद्भेदश्चाविचाल्यं	..	IV	16
भृतिश्चातिरथे देया	..	VII	34
भृशश्चो मानसः पुत्रः	..	I	44
भेदस्त्रिधान्यतरस्नेह	..	VIII	78
भोगं च दद्याद्विप्रेभ्यः	..	VIII	82
भ्रान्तमुद्भ्रान्तमाविद्धं	..	III	25
भ्रामणं कर्पणं चैव	..	V	21
भ्रामणं क्षेपणं चेति	..	IV	29

म

मण्डलानि विचित्राणि	..	V	31
Do.	..	V	41
मत्सकाशास्त्रनुर्वदं	..	I	47
मदङ्गात्तानुपादाय	..	II	51
मदोत्कटांश्च कलभान्	..	VI	18
मधुरानूपरे देशे	..	VI	38
मधु साशीविषघटा	..	V	54
मन्त्रो विजयमूलं हि	..	VIII	67
मन्दरं पर्वतश्रेष्ठं	..	II	41
मयूखी कृतयाष्टिः स्वात्	..	V	46
मर्दनीयतरश्रेष्ठा	..	VI	71
महर्षिपुरगन्धर्वा	..	III	18
महेन्द्रो लोकपालेभ्यः	..	III	31
मां रक्ष रक्षेत्युच्चार्य	..	II	7

	सं. श्लोक		सं. श्लोक
मार्गजीर्षे शुभे मासि	VII 51	यस्य मन्त्र न जानन्ति	VIII 70
मित्रस्य चानुरोधेन	VIII 83	यादृक् सैन्याधिपत्ये तु	VI 79
मित्रेण चैव विकृते	VIII 81	यस्य शूद्रस्तु बुरुते	VIII 17
मिश्रण स्फोटन वीची	IV 27	यानि प्रामिकभोज्यानि	VIII 49
मुक्त चैव बमुक्त च	II 11	यापन धूर्णन चेति	IV 52
मुक्त धाणादि विज्ञेय	II 12	यावत्कीर्तिर्मनुष्यस्य	VIII 96
मुक्तामुक्तपद्मोक्तानि	V 50	युद्धकाले हनुप्राप्ते	VII 60
मुद्गर सूक्ष्मपाद स्यात्	V 35	युद्धे स्वार्थं मृता ये च	VI 106
मुनिगारशिराश्चापि	I 26	युवराजाय वर्वाणा	VII 33
मुष्टिमह परिश्लेष	V 14	योगन्धर सनिद्रश्च	II 32
मुष्ट्यग्रप्रहण चैव	V 17	यो दण्ड्यान् मोचये	VII 64
मुसलस्त्वक्षिणीर्पभ्या	VI 38	द्राजा	
मूलप्रतिग्रह कृत्वा	VI 32	योधेयु रथिकान् कुर्यात्	IV 55
मृताना जीवता चापि	VI 107	र	
मृदुर् राजा सतत	VIII 43	रक्षाक्ष क्रूरनिर्हृद	III 15
मौलान् शास्त्रविद	VIII 18	रक्षणार्थाय लोकस्य	III 16
मौष्टिक सुत्तर ज्ञेय	V 40	रक्षोगजादिदेहाना	IV 17
म्लेच्छा गोयोनयश्चान्ये	V 52	रक्षोदेवमनुष्याणा	VI 10
य		रज्जुन् शङ्खन् शङ्खुरोपान्	VI 48
यन्त्राणि लोहसांसाना	V 52	रथाक्षमात्रका या च	V 30
यज्ञ द्यकरव तत्र	III 12	राष्ट्रिक क्षिप्त प्रोक्त	IV 21
यत् शका भवेत् भीत	VII 55	राजधर्मा कृता सर्वे	I 10
यतो भवेत् भय शत्रो	VIII 54	राजधर्मान् प्रवक्ष्यामि	VIII 1
यत्र श्यामो रोहिताक्ष	VIII 30	राजाजप्रतिमन्दीना	VIII 33
यथा हि गर्भिणी हित्वा	VIII 2	राजान प्रथम निन्देत्	VIII 44
यदां मुञ्चेच्छर निध्येत्	IV 14	राज्ञा नियमितास्त्यक्त्वा	VI 81
यद्यद्रक्ष्यते चास्थि	II 57	राज्ञोऽपहासनिन्दे च	VIII 42
यममान्दोदकधनानि	VII 57	ल	
यस्त्वमात्योऽनुकृत स्यात्	VI 84	रक्षाध्यायान् जगौ	I 22
		रक्ष्यस्य प्रतिसन्धान	IV 18

सर्गः श्लोकः

सर्गः श्लोकः

लगुडः सूक्ष्मपादः स्यात् ..	IV	42
लवित्रं भुनक्तव्यं स्यात् ..	V	18
लालटिकश्चेक्षितज्ञः ..	VI	73
लिङ्गमेवाग्रमस्यातौ ..	I	14
लोकनाथ नमस्तेऽस्तु ..	III	1

घ

वक्ष्यामि चोपसंहारान् ..	II	28
वज्रं खड्गो धनुश्चक्रं ..	II	2
वज्रमाली च परशुः ..	II	19
वनदिभ्यार्गविज्ञानं ..	VI	64
वराकीर्धैव तरुजाः ..	VI	52
वाचा तान् भीषयित्वा तु ..	VIII	28
वामांगुष्ठं तदुदरे ..	IV	12
वाराही मकरव्यूहः ..	VI	9
वार्तिकाधिपतेश्चापि ..	VII	41
वाहिन्यां स्यन्दनाः प्रोक्ताः ..	VII	15
विंशतीशश्च तत्सर्वं ..	VIII	48
विचमेव कलौ नृणां ..	I	12
विद्रावयेच्छत्रुगुल्मान् ..	VI	39
विभीषिकां विधातं च ..	VI	60
विमलस्तीक्ष्णधारश्च ..	III	20
विविधानि च वाद्यानि ..	VI	51
विशालो विजयः सूची ..	VI	5
विशीर्णे कार्मुके राजन् ..	III	6
विष्णुचक्रं वज्रमस्त्रं ..	II	40
विष्णुर्मरीचये प्रादात् ..	III	30
वीतमन्तःपुरं चैव ..	VI	19
वृत्तो राजगुणैः पङ्क्तिः ..	I	49
वेतनं रथिकायाश्च ..	VII	35

वेदव्यासश्च भगवान् ..	I	21
वेनपुत्र प्रवक्ष्यामि ..	III	5
वैन्योऽपि तत्तथा चक्रे ..	VIII	94
वैशंपायन इत्युक्त्वा ..	VIII	100
वैशंपायननामा तु ..	I	3
वैश्यो वा शूद्रजातीयः ..	VIII	98
व्याजेन युध्यतां चैव ..	VII	61
व्यादितास्यातिनीला च ..	IV	33

श

शक्तिर्हस्तद्वयोस्तेषां ..	IV	32
शतघ्नी कण्टकयुता ..	V	48
शतत्रयाध्यायवतीं ..	I	27
शताह्वानाभिमानां च ..	VII	2
शत्रुपक्ष्यश्चरोपक्ष ..	VI	61
शत्रुपु स्वीयमार्गाश्च ..	VII	02
शत्रुसेनाविभेचारं ..	VI	110
शत्रुसेविनि मिले च ..	VII	52
शत्रुसैन्यात् कृज्जरं वा ..	VI	99
शत्रूणामभिरोधश्च ..	VI	63
शत्रूणामुपघातार्थं ..	VI	109
शरासनधरांश्चैव ..	III	7
शस्त्रमस्त्रं च प्रत्यस्त्रं ..	II	14
शस्त्राणि लोके ह्यत्रिशत् ..	II	59
शास्त्रानगरमर्हत्तु ..	VIII	51
शिक्षणार्थं च ये योज्याः ..	VIII	37
शिखरी धर्मपाथं च ..	II	23
शिथिलानि च शस्त्राणि ..	VI	105
शूद्रप्रायेषु वर्णेषु ..	I	17
शृणु चाप्यपरं भूयः ..	II	42
शोधनं कृपतीर्थानां ..	VI	66

	सर्ग	श्लोक		सर्ग	श्लोक
श्रीगर्भो विनयश्चैव	III	37	सर्वाश्वापती राज	VII	37
श्रीमत्तक्षशिलाया तु	I	2	तापनान्यस्त्रिमृतानि	II	50
श्रीमद्भगवान्न	I	1	साम दान च भेद च	VIII	73
प			साम पञ्चविध ज्ञेय	VIII	74
पद्मिनागसहस्राणि	I	34	सारथ्ये च गजस्कन्धे	VI	57
स			सीरो द्विवक्त्रो विशिख	V	37
संपात समुदीर्ण च	V	8	सुपरीक्षितमन्त्राज्य	VIII	89
सम्य चैव मित्रेण	VIII	82	सुपन्निग्न प्रकुर्वीत	VIII	19
सर्वत मौसल सत्य	II	26	सेतुभेदकराणा च	VIII	34
सहारात्राम दुर्धर्मान्	I	46	सेनाकर्म समालोक्य	VIII	23
सकाण्डपृष्ठ सचल	VI	30	सेनामुखे तु गणिता	VII	11
सङ्ग्रामेऽमिमुखा कृत्वा	VI	108	सेनाया श्रुतिदाले च	VII	42
स च तान् सपरिकामेव	VIII	54	सैनिकान् परिचिखाश्च	VI	33
स तथेति प्रतिश्रुत्य	III	33	सोऽभिर्भवति वायुश्च	VIII	4
स तद्वच समाकर्ष्य	III	4	सौविदलान् वर्षवरान्	VI	20
सत्कृत्य मनवे दत्त	V	13	स्थूणस्तु रत्तदेह स्यात्	V	24
सत्य सत्य पुन सत्य	II	10	स्वदत्तात् द्विगुण पुण्य	VIII	65
सत्यवान् सत्यकीर्तिश्च	II	29	स्वद्रव्यमाहरेत् तेभ्य	VIII	26
सत्यवान् सर्वदमन	II	36	स्वमूल तु दद कृत्वा	I	54
सत्सर्गवर्तुलो नील	V	36	स्वयमोर्चन श्रुत्वा	IV	1
सन्धिविग्रहतत्त्वज्ञ	I	48	स्वशक्त्युपचय ज्ञात्वा	VI	2
सन्मान च कुर्वीत	VIII	60	स्वाज्ञासचरणार्थयि	VI	78
ससकोट्यश्च चैकोन	VII	22	स्वाधीनादिकृताना तु	VIII	35
सप्तविंशतिसाहस्रा	VII	14	स्वान्यसहारकाभावात्	II	41
सप्ताशीति च लक्षणा	VII	26	ह		
समुत्पिब्जे स्वसैन्ये च	VI	85	हन्यमानस्य यत्किञ्चित्	VII	50
सर्वभोचननामा तु	II	38	हयं वा शकटीं वापि	VI	104
सर्वसेनाधिप कार्य	VI	72	हयारूढवर हत्वा	VI	98
सर्वस्वहरणश्चैव	VIII	39	हिरण्यकशिपुश्चैव	III	9
सर्वाभिसारमहित	VI	15	हृणा पुलिन्दा शवरा	V	56

श्री

विषयसूचिका

	पृष्ठ		पृष्ठ
<u>प्रथमोऽध्याय</u>		द्रुघणस्वरूपादिकथनम्	... 45
मङ्गलाचरणम् ...	1	तोमरस्वरूपादिकथनम्	... 45
उपोद्धात. ...	2	नलिकास्वरूपादिकथनम्	... 45
कलियुगाचारकथनम्	4	लघुडस्वरूपादिकथनम्	... 46
(राजशास्त्रे) पूर्वग्रन्थपरिचय	6	पाशस्वरूपादिकथनम्	... 46
धनुर्वेदोपदेश	7	चक्रस्वरूपादिकथनम्	... 46
शस्त्रास्त्रजननम्	10	दन्तकण्टकस्वरूपादिकथनम्	... 47
धर्मप्रजापरिपालनोपदेश	11	बुसुण्डीस्वरूपादिकथनम्	... 47
<u>द्वितीयोऽध्याय</u>		<u>पञ्चमोऽध्याय</u>	
धनुर्वेदस्वरूपनिरूपणम्	19	वज्रलक्षणम्	... 48
धनुर्वेदस्य मतभेदेन चातुर्विध्यकथनम्	21	ईलीलक्षणम्	... 49
पादचतुष्टयस्य प्रत्येकमवान्तरभेदवर्णनम्	21	परशुलक्षणम्	... 49
दधीचिनिकटे देवैः स्वायुधन्यास	25	गोश्रीर्षस्वरूपादि	... 49
तदङ्गात् सवज्रशलाणामुद्गम	26	असिधेनुस्वरूपादि	... 50
धनुर्वेदमाहारम्यम्	28	लवितस्वरूपादि	... 50
<u>तृतीयोऽध्याय</u>		आस्तरस्वरूपादि	... 50
असिचतुष्टान्तकथनम्	30	कुन्तस्वरूपादि	... 51
असे रहस्यनामानि	36	स्थूणस्वरूपादि	... 51
<u>चतुर्थोऽध्याय</u>		प्रासस्वरूपादि	... 51
धनुस्वरूपादिकथनम्	38	पिनाकस्वरूपादि	... 52
इषुस्वरूपादिकथनम्	43	गदास्वरूपादि	... 52
भिण्डियालस्वरूपादिकथनम्	43	मुद्गरस्वरूपादि	... 53
शक्तिस्वरूपादिकथनम्	44	सीरस्वरूपादि	... 53
		मुसलस्वरूपादि	... 53
		पट्टिशस्वरूपादि	... 54

	पृष्ठः	पृष्ठः
मौष्टिकस्वरूपादि ...	54	कूटयुद्धनिषेधः ... 87
परिघस्वरूपादि ...	55	युद्धयात्रादि ... 88
मयूखीस्वरूपादि ...	55	दण्डशिक्षणम् ... 90
शतघ्नीस्वरूपादि ...	56	
कूटयुद्धवर्णनम् ...	57	<u>अष्टमोऽध्यायः</u>
<u>षष्ठोऽध्यायः</u>		राजप्रभावः ... 91
व्यूहभेदाः ...	59	राजार्थचिन्तनम् ... 92
व्यूहनिर्माणप्रकारः ...	60	राज्यतन्त्रविचारः ... 93
युद्धसज्जीकरणम् ...	61	धर्मप्रवक्तादिनियमनम् ... 93
चतुरङ्गकर्मादि ...	70	दुष्टशिक्षणम् ... 96
सेनापत्यादिनियमनविधिः ...	72	ग्रामाधिपत्यादिषु अधिकारविभागः 99
रहस्यगोपनप्रकारः ...	73	कारग्रहव्यवस्था ... 101
पारितोषिकदानादि ...	75	मन्त्रप्रकारः ... 103
जीवनदानम् ...	79	राज्ञ कृत्यन्तराणि ... 107
<u>सप्तमोऽध्यायः</u>		ग्रन्थोपसंहार ... 108
सेनाविशेषकथनम् ..	81	
श्रुतिव्यवस्था ..	85	